

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

12

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний
і науково-літературний
місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

A REFEREED

LIBERATION PATH

Ukrainian Political,
Social, Scientific & Literary
Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

ISSN: 0042-9422

No. 12 (477), December, 1987, Vol. XL

Відповідальний Редактор — Ілля Дмитрів
Заступник Відповідального Редактора — М. В. Поврозник

Члени Редакційної Колегії:

проф. д-р Г. Васькович, проф. д-р С. Галамай, Ю. Заблоцький
проф. д-р М. Кушнір, інж. В. Олеськів, ред. Л. Полтава,
проф. Б. Роминенчук, д-р Б. Стебельський, проф. П. Цимбалістий
Літературно-мовний консультант — Святослав Караванський

Редакція і Адміністрація

200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Tel.: 607 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1987 РІК

К р а ї н а	Річна передплата	Піврічна передплата	Чвертьрічна передплата	Окреме число
Австралія	55 дол.	30 дол.	17 дол.	5 дол
Австрія	700 шіл.	400 шіл.	250 шіл.	65 шіл
Аргентина (імер дол.)	40 дол.	20 дол.	10 дол.	4 дол
Бельгія	2000 б.фр.	1100 б.фр.	600 б.фр.	200 б.фр.
В Британія	25 ф.	13 ф.	7 ф.	2,50 ф
Канада	55 дол.	30 дол.	17 дол.	5 дол
США	50 дол.	27 дол.	15 дол.	5 дол
Німеччина	110 н.м.	60 н.м.	35 н.м.	12 н.м
Франція	250 фр.	130 фр.	70 фр.	25 фр.
Швеція	250 кор.	130 кор.	70 кор.	25 кор

В усіх інших країнах — рівновартість американських доларів

Передплату просимо вносити наперед, безпосередньо на адресу
Адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні, або, якщо це Вам
вигідніше — на адресу нашого Заступника у Вашій країні, яку
знайдете на сторінці 3-ій обкладинки.

Чеки виставляти на: Ukrainian Publishers Ltd.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 12 (477)

ГРУДЕНЬ, 1987

Річник XL

Зміст XII-ої книжки

В Тисячоліття Хрещення України

- АРХИПАСТИРСЬКЕ ПОСЛАННЯ СОБОРУ ЕПИСКОПІВ УАПЦ З НАГОДИ ПОЧАТКУ ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1315
- ПРОПОВІДЬ БЛАЖ ПАТРІЯРХА МИРОСЛАВА ІВАНА ПІД ЧАС МОЛЕБНЯ НА ВІДКРИТТЯ СИНODУ ВЛАДИК ПУКЦ (Вересень, 1987 р.) 1320
- o. I. Музичка: НАПЕРЕДОДНІ ЮВІЛЕЮ ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ 1324

В 45-річчя УПА

- ПРИВІТ РЕЧНИКА ПРОВОДУ ОУН 1333

Питання національного визволення

- М. Грушевський: НА ПОРОЗИ НОВОЇ УКРАЇНИ 1335
- А. Бедрій: СИЛЬВЕТКА КОЛЯБОРАНТА РОСІЙСЬКИХ ОКУПАНТІВ УКРАЇНИ 1346
- С. Женецький: ПРО ГАРВАРДСЬКИЙ СОВЕТСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ І УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ У НЬОМУ 1351

Наука, дослід

- Петро Одарченко: ШЕВЧЕНКО І КУХАРЕНКО 1358
- Яків Сорокер: ЛЮДВІК ВАН БЕТГОВЕН ТА СИН ОСТАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНА 1368
- Іван Верзун: ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА У ФРАНЦУЗЬКИМ МИСТЕЦТВІ, ЛІТЕРАТУРІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЯХ, ІСТОРІОГРАФІІ 1376

Оповідання, новелі, спогади

- I. Іршавець: ЗОШИТ КАТОРЖНИКА (Продовження, 8) 1385
- Петро Док: ПЕРША СТАРШИНСЬКА І ПІДСТАРШИНСЬКА ЮНАЦЬКА ШКОЛА УПА (Спогад) [Закінчення, 3] 1400
- Василь Карзут: ПРОБУДЖЕННЯ 1408
- Ярослав Назиревич: СПОГАД ПРО МАТРІВ ПОВСТАНЦЯ ШАМРАЯ 1418

Огляди, рецензії

- Святослав Караванський: ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ СПРАВЖНИЙ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ СОЛДАФОНСЬКИЙ 1424
- Володимир Жила: ПЛІДНА ТРАДИЦІЯ МИНУЛОГО 1427
- Ст. Радіон: НОВЕ ЧИСЛО ПЛЕКАННЯ РІДНОЇ МОВИ 1429
- ШОСТА ШЕКСПІРІВСЬКА СЕСІЯ 1431
- Ж.С.Ч.: ВІДБУЛАСЯ ПРАВОПИСНА СЕСІЯ 1431
- ВИЙШОВ ЗБІРНИК «УКРАЇНСЬКА ШЕКСПІРІЯНА НА ЗАХОДІ» 1432
- ЗМІСТ ЖУРНАЛА «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» ЗА 1987 РІК 1433

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

**Пам'ятник св. кн. Ользі
в Бавнд Бруці**

В Тисячоліття Хрещення України

АРХИПАСТИРСЬКЕ ПОСЛАННЯ СОБОРУ ЄПИСКОПІВ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
З НАГОДИ ПОЧАТКУ СВЯТОГО ЮВІЛЕЙНОГО РОКУ
ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

*«Так нехай світить світло ваше перед
людьми, щоб бачили вони добрі діла ваші
і прославляли Отця, що на небесах»*

(Мт. 5, 16)

Дорогі й улюблені!

Всемиловитий Господь сподобив нас стати на порозі найвелич-
нішого і найважливішого ювілею в історії українського народу та
його Святої Православної Церкви Христової. Рівно через рік мине
тисячоліття від того навік пам'ятного дня, коли світло Христової
віри засяяло над нашою землею, і Київська Русь — могутня дер-
жава наших предків — з волі Великого Князя Володимира увійш-
ла в сім'ю християнських народів.

Важливість цього ювілею настільки монументальна, що відзна-
чення його аж ніяк не може обмежуватись одним чи кількома
днями, чи навіть кількома тижнями. Це мусить бути довготрива-
лий, всесторонній і всеохоплюючий святковий процес, у який по-
винні включатися ми всі: своїми власними зусиллями, у своєму
родинному колі, в парафіях, у прицерковних та інших організа-
ціях і всі разом — всією Церквою. З цією метою, Рада Митрополії
Української Православної Церкви у США проголосила наступний
12-місячний період — від сьогодні до 15 серпня 1988 року — *Свя-
тим Ювілейним Роком Тисячоліття* Християнської України. Це
має бути рік урочистих святкувань, великого духового зрушення,
активізації наших талантів і сил.

Розпочинаємо святий Ювілейний Рік подякою Всевишньому за
незліченні світлі сторінки нашої національної і церковної історії.
Про них треба пам'ятати, навчатися з них і з гордістю розповіда-
ти світові, не зражуючись тим, що доля часто не була ласкава до
українського народу та що й тепер, на порозі славного Тисячоліт-
тя, він перебуває у ворожій неволі. Перегортаючи сторінки нашої
історії, згадуймо, вшановуймо і прославляймо наших визначних
предків, діла яких особливо яскраво записані на цих сторінках:

● Святу княгиню Ольгу — першу володарку Київської Русі, яка пізнала Єдиного Істинного Бога і прийняла Христову Віру;

● Великого святого князя Володимира, могутнього державного керівника, який сам прийняв християнство і засвітив його світло над усім нашим народом;

● Князя Ярослава Мудрого, який завершив християнізацію великої київської держави і залишив нам у спадщину дорогоцінну перлину — святу Софію Київську;

● Митрополита Іларіона — першого українця на Київському митрополитичому престолі, великого ерудита і красномовця;

● Святих Антонія і Феодосія — основоположників чернечого подвижництва в Україні і засновників Києво-Печерського монастиря;

● Преподобного Нестора Літописця, який закріпив на віки-вічні славетні події нашого минулого;

● Князя Константина Острозького — великого покровителя Православної Церкви, мецената культури і науки;

● Гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, якому Українська Православна Церква завдячує відновлення своєї ієрархії після розколу українського народу Берестейською унією;

● Преподобного Іова, ігумена і чудотворця Почаївського — побожного аскета, невтомного оборонця Православної віри перед унією;

● Великого Митрополита Петра Могилу, який підняв Українську Православну Церкву на вершини духовного й організаційного розвитку, автора визнаного всією Православною Церквою «Православного ісповідання Віри», засновника Києво-Могилянської Академії;

● Гетьмана Івана Мазепу — щедрого мецената Церкви, будівничого великих храмів «козацького барокко», борця за незалежність українського народу;

● Запорізьких козаків — безстрашних лицарів, оборонців рідної землі і Святої Віри Православної;

● Митрополита Василя Липківського — апостола відродження Української Автокефальної Православної Церкви, її першоїєрарха і мученика за віру;

● Митрополита Полікарпа, який очолив нове відродження УАПЦ у буремні роки Другої світової війни; першоїєрарха Церкви, переємниці тисячолітньої Київської Митрополії, яка донині є носієм українського Православ'я в країнах вільного світу.

Згадуючи з пошаною і вдячністю цих визначних синів українського народу, згадаймо і про всіх інших ієрархів, священників, ченців і черниць, які протягом десяти століть віддано сіяли зерно Христової віри на нашій землі і за її межами. Згадаймо і

про мільйони простих трудівників, вірних дітей Православної Церкви з поколінь, які проходили перед нами; про ті безіменні мільйони, що чесно працювали, творили народню культуру, будували храми, молились, виховували дітей, передавали їм любов до віри і Церкви, високу мораль, солов'їну українську мову. Це їм — великому народові нашому — ми завдячуємо своє життя і багату спадщину, якою з повною підставою ми можемо і повинні бути гордимися.

За нами — тисяча років християнської України. Кожна доба великого тисячоліття зробила якийсь вклад у розбудову Церкви нашого народу, у збагачення його матеріальної і духовної культури. А який наш вклад? Ми будуємо і утримуємо церкви, школи, культурні й наукові заклади, зберігаємо традиції, мову. Все це добре; все це треба продовжувати. Але Святий Ювілейний Рік накладає на нас особливе зобов'язання — намагатися дати щось більше; зробити щось цінне, вагоме, пам'ятне для відзначення великого ювілею. Можливості для цього — невечерні:

● Присвятімо цей святковий рік зближенню до Бога. Нехай Спаситель Христос буде повсякчасним співмандрівником на шляхах нашого життя, нашим натхненням, провідником, порадиником. Живімо з Ним, у Ньому, за Його заповітами. Все, що чинимо, чинімо в Його ім'я. Звертаймося до Нього не тільки в час потреби чи горя, але й з вдячністю за все те добре, що ми зустрічаємо на своєму шляху.

● У Святий Ювілейний Рік зробімо Святе Письмо постійним супутником нашого життя. Читаймо його, живімо за його вказівками, за прикладом Спасителя Христа і святих апостолів. Організуймо при наших парафіях біблійні гуртки, в яких, під керівництвом отців духовних будемо спільно читати і пояснювати Святе Письмо та ділитися думками щодо застосування його у нашому повсякденному житті.

У Святий Ювілейний Рік відчуймо глибше красу і зміст нашого православного Богослуження — так, як захоплено відчули його послы князя Володимира у Царгороді. Пам'ятаймо, що Свята Літургія дає нам нагоду безпосереднього спілкування у молитві, в слуханні Слова Божого і головне — у Святій Тайні Євхаристії, в якій Спаситель Христос пропонує нам з'єднатися з Ним через Свої Пречисте Тіло і Кров. Не обмежуймо цього великого дару до традиційного одного разу на рік — приймаймо Святе Причастя якнайчастіше, бо в ньому — життєдайна сила, освячення, запорука вічного життя.

● Наші предки залишили нам у спадщину багатющий скарб церковного співу, побожність і мелодійна краса якого не мають рівних у світі. Використовуймо цей дорогоцінний дар! З нагоди Святого Ювілейного Року хор кожної парафії нехай розучить бо-

дай один новий твір із скарбниці української релігійної музичної творчості. А наших композиторів і диригентів закликаємо продовжувати збагачення цієї скарбниці новими композиціями.

● З нагоди Тисячоліття Християнської України присвятімо вивченню історії Української Православної Церкви, щоб кожен знав і міг з повною підставою бути гордим з великої спадщини, яку нам передали наші батьки, діди і прадіди. Не забуваймо, однак, що ми — теж частина історії та що наші нащадки будуть питати про нас: «А що вони зробили для своєї Церкви?» Нехай кожна парафія має свій літопис, який увіковічить її історію, її діяльність, її визначних і звичайних людей. Багато з нас напевне мають цікаві спогади про події в церковному житті минулого. Ділімося ними з іншими і з наступними поколіннями: пишімо спогади, посилаймо їх до нашого церковного органу або записуймо на стрічку. За це нам будуть глибоко вдячні майбутні історики Церкви.

● Святий Ювілейний Рік пригадує нам, що з приходом християнства в Україні поширилось письменство, з'явилися багато талановитих письменників, авторів цінних творів релігійної літератури. Нам треба відновити зацікавлення книжкою, яке явно занепадало останніми роками; треба відновити релігійне книговидавництво. В Україні релігійна література суворо заборонена; ми засуджуємо за це червону атеїстичну владу, засуджуємо і русифікацію, яка шаліє на українських землях. Тут нам ніхто нічого не забороняє, ніхто нічого не накидає. Тож зробімо себе гідними своїх спрагнених духовної поживи і духовного збагачення предків. Засновуймо і відновлюймо бібліотеки при парафіях, підтримуймо і збагачуймо бібліотеку в осередку нашої Церкви в Бавнд Бруку. Читаймо і підтримуймо наш церковно-релігійний орган — «Українське Православне Слово»; всі станьмо його постійними читачами і передплатниками.

● Збагачуймо також музей і архів нашої Церкви, посилаючи туди вартісні речі церковного вжитку, ікони, мистецькі твори, цінні зразки народньої творчості, документи, листи — все те, що свідчить про славне минуле нашої Церкви і нашого народу.

● Брак духовенства — це наша хронічна проблема, для якої, здається, ніхто не бачить розв'язки. Але розв'язка може бути, якщо в пошуки її включиться кожна парафія, кожен настоятель, кожна парафіяльна управа, кожна прицерковна організація. Замість того, щоб тільки вимагати від Церкви священиків, докладімо зусиль, щоб їх Церкві дати! Шукаймо серед себе достойних кандидатів, заохочуймо їх, фінансуймо їхні студії в семінарії Св. Софії в Бавнд Бруку. Проблема браку духовенства була б розв'язана вже через кілька років, якби бодай кожна друга парафія послала до семінарії одного студента. Пам'ятаймо також, що молодь

матиме значно більший стимул ставати на шлях праці у винограднику Христовому, коли ми будемо ставитись до своїх священиків, як до духовних батьків і наставників, коли обдаровуватимемо їх належною пошаною і даватимемо їм найкраще забезпечення.

Закликаємо кожну парафію, кожне братство, сестрицтво, прицерковні організації молоді та школи обдумати і здійснити якийсь спеціальний проект з нагоди Тисячоліття Християнської України, як вдячний дар Богові і Його Церкві. Закликаємо до цього і всіх вірних нашої Церкви. Кожен може дати щось із своїх талантів, знань або із свого доброго серця. Святий Ювілейний Рік дає нам унікальну нагоду виявити те найкраще, чим наділив нас Господь. Нехай ніхто не каже: «Я — маленька людина, що я можу сам зробити?» Навіть одна маленька свічечка розбиває темряву, а що коли їх десять, сто, тисяча, тисячі?! Своїми добрими ділами, високою моральною поведінкою, вірністю заповітам Христовим, любов'ю до Церкви, побожністю, співчуттям до терпінь ближніх, збільшенням і поширенням знань, збагаченням культури, творчістю ми можемо засяяти тисячами світильників, стати справжнім світлом для світу, яким нас закликав бути Спаситель Христос. Тож усі станьмо активними учасниками Святого Ювілейного Року, покажімо себе гідними синами і доньками наших великих предків, щоб у день Великого Тисячоліття і до нас могли стосуватись слова першого українського першоієрарха — Митрополита Київського Іларіона, скеровані до князя Володимира Великого:

«Встань, о чесна голово, з твого гробу, стряхни сон. . . подивись на внуків своїх і правнуків, як живуть, як зберігає їх Господь, як благочестя держать по переданню твоему, як славлять Христа, як поклоняються Його імені. . . Глянь на церкви що цвітуть: глянь на християнство, що зростає! Глянь на місто, що світиться образами святих, сяючи і фіміялом благоухаючи, похвалами та побожними піснями лунає! І це все побачивши, возрадуйся і похвали Благого Бога, цього всього Творця. . .!

Віддані вам у Христі,

† Мстислав
Митрополит

† Константин
Архiepіскоп

† Анатолій
Архiepіскоп

† Володимир
Архiepіскоп

† Антоній
Єпископ

14 серпня 1987 Р.Б.

Оселя Св. Андрія Первозваного
С. Бавнд Брук, Н.Дж., США

ПРОПОВІДЬ БЛАЖЕННІШОГО ПАТРІАРХА
МИРОСЛАВА ІВАНА
ПІД ЧАС МОЛЕБНЯ НА ВІДКРИТТЯ СИНОДУ ВЛАДИК
ПОМІСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
(Вересень, 1987)

*«Як мене післав Отець, так я посилаю вас»
(Ів. 20, 21)*

Дорогі Браття і Сестри!

Слова ці сказав Господь в найбільш тожественну хвилину при першій своїй появі по світлім Воскресінню з мертвих, у третій день по своїй спасенній смерті. Говорив Він ті слова кілька разів своїм апостолам під час свого благовістування, коли приготавляв їх до їхнього післанництва. Ісус приготавляв своїх апостолів до тих самих завдань, з якими Отець Небесний послав Його до всіх народів історії, щоб вони «мавши участь в Його власті, вчинили народи його учнями, освячували їх і правили ними» (Світло Народів, X.19). Ісус постійно підкреслює це апостолам, що Він посилає їх так як Отець післав Його, то значить післанництво Сина є післанництвом Отця. А коли апостоли на звук тих слів ніяковіють, виявляють свій острах і непевність на вид такої великої і надмірної для їх сил відповідальности, наш Господь знову ж в своїй доброті піддержує їх великою обітницею, що «приймете силу Духа Святого, що на вас зійде, і будете моїми свідками в Єрусалимі, у всій Юдеї і аж по край землі» (Діян. 1,8). В той спосіб особи апостолів і їхня місія-післанництво пов'язані через Ісуса Христа з найбільшим таїнством нашої віри — Пресвятої Трійці. Син посилає, як Отець післав Його, і апостоли сповнятимуть свою працю навчання правди і освячування силою і проводом Святого Духа. Апостоли вчитимуть, провадитимуть і освячуватимуть народи, щоб вони й поодинокі люди йшли своїм життєвим шляхом до Отця, бо це є ціль кожної людини, що прийшла в цей світ, через Сина, що кожного з нас спас для життя вічного у Пресвятій Трійці, зі Святим Духом, що зійшов на землю в день Святої П'ядесятниці від Отця через Сина, щоб ми мали в Ньому життя, істину і силу свише у цій мандрівці до вічності. Як дивно сплетені усі три Особи Божі своїми діями на зовні в історії нашого спасення, з апостолами, а через них з їхніми наслідниками-єпископами і з усім Божим Людом, в якому Дух Святий поставив їх пасти Церк-

ну Божу (Діян. 20, 28). Як тісно, отже, Єпископи-наслідники Христових апостолів пов'язані з Таїнством Пресвятої Трійці нашим післанництвом. Післанництво апостолів, по їхній смерті, перейшло на Єпископів у двотисячорічному вже безпереривному ланцюгу спадкоємства у тім же пов'язанні з Таїнством Пресвятої Трійці спасенням людства.

Устами апостолів проголошувалась Христова благовість, руками апостолів у св. Тайні Хрещення народжувались душі Нового спасенного Завіту, руками апостолів сходяв Святий Дух на тих, що прийняли таїнство зновубуття, руками апостолів поставлялися нові їхні наслідники-єпископи, і ереї. Якщо прийняти історичне зерно правди в легенді про св. ап. Андрея на київських горах, то й наша українська земля удостоїлася того, що нею ступали апостольські ноги, що і її благословила апостольська рука, що її степи чули правдиві слова св. Андрея, а на її чорноморських берегах вже в першому сторіччі були перші християни, яким благовість приніс також і один з наслідників Петра — папа Климент.

Наша сучасна іконографія зображує акт Хрещення Руси на київських берегах Дніпра так, що на центральному місці ікони є дві головні постаті: князь Володимир, якого історія і літургія зве рівноапостольським і якісь невідомі нам архиереї-єпископи, що довершують враз зі священниками і еромонахами святу Тайну Хрещення. В ім'я Пресвятої Трійці руками архиереїв, бажанням рівноапостольного князя прийшло нове народження нашого народу тому тисячу років і ми можемо сьогодні в тисячоріччя того акту співати слова-гимн на честь Пресвятої Трійці з Воскресної Утрени: «Отче Вседержителю, і Слове, і Душе в трьох Особах з'єдинене Єство, Пресущественне і Пребожественне в Тебе ми хрестилися, і Тебе благословимо на всі віки».

Дивна символіка акту народження нашого у Пресвятій Трійці не кінчиться тільки на історичній події 988 року. Апостольське післанництво, почате св. Андреем на київських горах пішло століттями зі Святого Духа печаттю по всій нашій Україні і суміжних землях північ і на Схід. Святий Дух і київські єпископи-митрополити сповняли Христовий заповіт: «Ідіть і навчайте, і хрестіть, і навчайте берегтите, що я заповідав вам». Устами київських єпископів і священників голосилась Божа благодать, бо ось доба благодаті постала, як вчив мудро перший митрополит Києва русич-Іларіон, руками київським єпископів і священників хрестилась північ чи й розхитаний мандрівками різних орд Схід. І сьогодні цей же український єпископат врочисто перед Богом й історією торжественно відкриває своїм Синодом при гробі св. Петра, біля мощів великого мученика св. Йосафата, це велике торжественне святкування 1000-ліття українського зновубуття. Ми на-

щадки і спадкоємці Київського Єпископату, що охрестив Київську Русь тому тисячу років в Києві у дніпрових водах благословимо в ім'я Пресвятої Тройці це святе ювілейне врем'я, той наш Святий і благословенний Рік нашої прослави Триєдиного Бога, яким ми стали спасенні на східній межі Європи.

Цей наш Синод, який за благословенням наслідника св. Петра, як Голова і Отець Києво-Галицької митрополії я в ім'я Боже скликав, відкриваю оцим Молебним служінням і молю милостивого Бога, щоб був цей наш Ювілей достойною і великою подякою-благодаренням перед Спасителем нашим за Його великий дар спасення, щоб вся українська земля гідно піднесла оклик прослави Бога за Його Добру Новину бідним для українських земель, якою звіщав полоненим-поневоленним визволення, сліпим прозріння, пригноблених випускав на волю і сповіщав час Господнього помилювання (Лк 4, 18-19). Молимо всещедрого Бога, щоб простив нам провини наші, коли ми не розуміли днів Його посіщення в нашій історії, прощаємо усім нашим сусідам, що посягали в історії по нашу землю і волю відривали від нас від правдивої віри, прощаємо їм молитвою нашого Господа — «вони не знали, що творили» (Лк. 23, 34), прощаємо і за те, що в своїй незрілості посягають навіть на наш Ювілей і заперечують його нам, хоч ми їхнього народження, яке сталося проповіддю Києва їм ані не заперечуємо ані не відбираємо. Тільки радітимемо, коли єдиними устами і єдиним серцем в одній апостольській вірі, в одній святій, і соборній, і вселенській Церкві моготимемо враз ними прославляти нашого Господа.

Молимо в цей святий Рік прослави Марії Богородиці і Володарки України, якій син Володимира посвятив Русь-Україну, щоб вона берегла нас далі в другому тисячолітті і до кінця віку своїм Покровом, якому завдячуємо те, що ми не загинули на цьому неспокійному Сході. Нехай, Вона, Пречиста, що за словами поета безбожницьких часів двадцятого століття ходить і шукає свого Сина на степах України, pomoже нам Його найти для стільки осліплених безбожництвом, щоб знову Христовий Хрест могутньо заблистів на Київських горах і в душах духових дітей рівноапостольного Володимира.

Коли руками єпископів сходила благодать в часі акту хрещення в Києві в 988 році, так руками нас Єпископів і цим священним Синодом благословиться цей Ювілей і його сьогодні благословенний початок. Наші наради будуть осяяні світлом тієї благословенної події, наші праці будуть виявом того апостольського служіння, щоб наша Церква, що постала тому 1000 років над Дніпром у столичнім Городі наших земель Києві, стала апостолом на великій руїні безбожництва посіяного новою псевдо вірою матеріалі-

му, щоб вона і її Єпископат далі сповняли те своє велике післанництво на Сході: «Як післав мене Отець, так посилаю я вас» — «Ідіть і навчайте всі народи», щоб наша Церква і Нарід сповнили і те післанництво, що його наслідник св. Петра висловив був з великою надією в історії: «Через вас, мої Русичі, сподіюсь повернути Схід!». Тому все, що буде змістом наших нарад, буде нашим служінням для тих великих справ, що всі пов'язані з Ювілеєм нашого зновубуття.

Головним нашим болем в часі наших нарад буде сумна дійсність, що не може вільними устами — вся Україна — прославляти цей наш Ювілей. Мимоволі виривається з наших грудей оклик Псалмопівця, який кликав в подібних обставинах: «Доки безбожні, Господи, доки безбожні будуть торжествувати? . . . Топчуть, о Господи, народ твій, гноблять твою спадщину» (Пс. 94, 3-5). Як мало можемо, окрім молитви, зробити для гноблених наших братів. Боліємо їхніми терпіннями, бо ми одне з ними тіло, радіємо їхніми здобутками і витривалістю й збагачені їхнім свідченням готуємо себе до дня, коли разом з ними будемо відбудовувати наш Єрусалим-Київ і його святиню. Тому теж кожна наша нарада, кожне наше слово, кожна наша молитва в часі цього Синоду — то наша праця і служіння для тієї Володимирової спадщини, якої народження тому 1000 літ торжественне відзначування починаємо.

Нехай благословить Господь цей наш труд. Нехай прийме оці наші моління за успіхи цього Синоду, нехай будуть добре прийнятими оці наші моління, нехай наші прогрішення не перешкоджають прийти Святому Духові, а цей Ювілей, всі його врочистості і овочі нехай будуть завдатком того, щоб ми, як це бачив пророк Ісаїя: «Щоб визволені повернулися і прийшли у наш Сіон з веселим співом, і веселість вічна, щоб остала над нашими головами» (Ісаїя 35, 10), з прославою Пресвятої Тройці Отця і Сина і Святого Духа яким слава подобає на вічні віки. Амінь.

Рим, 21 вересня 1987

о. І. МУЗИЧКА

НАПЕРЕДОДНІ ЮВІЛЕЮ ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

Року Божого 1988, за один місяць від сьогодні, українська земля і кожне українське серце згадуватимуть велику подію, що сталася за князя Володимира тисяча років тому і яку наш древній літопис описує коротко: «Володимир же охрестився сам і сини його, і земля його». Подія безперечно історично велика, і подібні їй велично згадуються у кожного християнського народу по всьому світі. Велика вона тим, що кладе початок цілковито нової доби в житті нашого народу і по богословськи це звучить найкраще: це подія пакибитія, тобто момент, в якому почалося нове буття, старе буття скінчилося, нове наступило, що Христос в розмові з Никодимом називає новим народженням, чи як митрополит Іларіон потім скаже: — «оновленіє битія в жизнь вічну», чи ще більше поетично в своїм славнім «Слові» — «на нашій пустій і пересохлій (духовно) землі нагло потекло євангельське джерело, напоюючи всю нашу землю».

Незаперечним фактом в історії нашої планети є вплив на розвиток людства, зокрема в Європі, християнства. Сьогодні легко можемо створити образ усіх культур, релігій і цивілізацій, які створило людство, але рівночасно без труду можемо теж ствердити, що ніяка із них не ввела таких змін, таких наук, зокрема про людину, як християнство і Христос. Навіть маловіруючі чи і безвірки — автори історіографій людства — це спокійно приймають і стверджують. Ось голос одного із таких: «Чи він був Бог, чи людина, одне є певне про Ісуса Христа: ніхто не мав більшого впливу на людську історію. І ніяка інша риса духовости не створила таких інтригуючих зразків останніх 2000 років, стільки різних культур, принесла таку різноманітність в мистецтві і в будівництві, чи пояснює так багато, що є так загально відоме чи піввідоме, як історія християнства»¹.

Не диво, що християнство — «той новий і зловмисний забобон», як назвав його Светоній, поширювалося швидко і полонювало душі невільників-рабів, які не могли бачити іншої цілі свого життя від рабської праці і рабської смерті. Легко здобувало хрис-

1. "The Christians" by B. Gascoigne, London 1977.

тиянство серця і уми мислителів і царів Європи, щоб на культурних здобутках, а і руїнах різних імперій, творити нове Царство, нову спільноту духа, якого сила, цілі і зміст життя не походять від цієї землі, яка скоро хоронить матеріальні здобутки земських царств та людських імперій. Християнство постає чи здобуває на стало своє історичне місце не на нічім, не на якимсь історичнім вакуум, але на високих культурах старого Єгипту, Вавилону, Греції і Риму. Ті культури і релігії не видержали проби часу та історії, вони для самої людини як розумної і вільної істоти з вічною майбутністю в Бозі, нічого не дали. Христос своїм розп'яттям, найбільш ганебною смертю, здобув увесь світ, усі культури і Його знам'я проголосило найбільшу річ, якої ніхто людству не дав — спасення. «Християнство є одинокою великою релігією, яка має як свою центральну подію терпіння і деградацію свого Бога. Розп'яття було варварською смертю, вживану головно для ворохобників, піратів і невільників»². Тією смертю Богочоловіка прийшло спасення для людей.

Не були і ми чи наші прадіди останніми в цьому великому ділі історії, щоб пізнати Христа і ми хотіли стати вільними, Христовим евангелієм і Його хрещенням прагнули нового духа, який вже був просвітив усю Європу і Близький Схід та дав доказ нової живучості людини. Християнство в Русі-Україні — на нашій землі — яка була вже тоді нашою і нічиєю іншою (це для тих, що хочуть наш ювілей приписати тоді неіснуючій Росії чи Московії) не приніс нам особливо ніхто, не прийшло воно насильством чи силою, не дала його ніяка чиясь тверда рука, не впровадив його якийсь декрет, закон чи маніфест. Воно приймалося нашими предками, які стрічалися з виселенцями чи римськими каторжниками, яких запроторювано вже в першому сторіччі християнства на наші чорноморські береги, або стрічалися ті наші прабатьки з християнськими народами в часі своїх подорожей в купецьких цілях, чи як княжі посланці до країн Візантії та Європи. Христос увійшов на наші землі спокійно, без підступу, без насильства, не людськими маніпуляціями політиків, а дорогою своєї благодаті, яка, вживаючи слів евангелиста Івана, мов легіт-вітер «дме, куди хоче, і шум його чуєш, але не відаєш, звідкіль приходить і куди йде» (Ів. 3,8). Дата 988 була тільки датою, коли князь Володимир сам пізнав Христову віру і схотів, щоб усі його піддані її прийняли, як нову потрібну силу з неба, з якою їм треба піти в історію і майбутність духовно об'єднаними, новими і сильними. Християнство було вже на наших землях від першого сторіччя і виростало помалу як нове дерево на українських степах посаджене може і

2. Б. Гаскойн, цит. твір стор. 17.

апостолом Андреем, що міг проповідувати євангелію на чорноморських берегах.

Коли ми стоїмо сьогодні один місяць перед пам'ятною ювілейною подією і сьогоднішнім благословенним вечором немов предпразднством готуємося стрінути наш празник нашого пакибиття, поступлю так і з моєю доповіддю: виберу щось, що найближче попередило подію на Хрещатику над Дніпром в 988 році. Хоч історія християнства на наших землях досягає апостольських часів і перейшла через різні стадії, так що історики вичислюють аж «п'ять хрещень Руси», я в переддень нашого Ювілею сьогодні виберу особу, яка світло попередила благодатний вчинок її внука Володимира і стала немов бабусею нашого християнства у Києві, а історики, чи радше народ прозвав її враз з Володимиром рівноапостольною — це *св. княгиня Ольга*. Їй належить окреме місце в нашій Ювілею, бо вона приготувала його, попередила його дату, хоч і могла була статись будівничим нашого християнства враз зі своїм чоловіком Ігорем, якого передчасна смерть, не дозволила йому створити міцні духовні основи для його великої держави з різних неспокійних племен. Вона приготувала ґрунт і стала предтечою, як Володарка, для нашого християнства і в княжому дворі, і серед дружини, купців, і серед міщан у самому місті Києві, який перший щиро шанував і любив її, а згодом проголосив її святою-блаженною вже стараннями її правнука Ярослава, хоч вона ані тоді, ані пізніше не була «чудотворцем», ані не вславилася якимись окремими духовними подвигами, як цього завжди вимагалось. Своєю підготовчою працею вона стала апостолом руської землі, хоч не дочекалась плодів своєї праці згідно з євангелієм і Христовими словами: «Хто інший сіє, а хто інший жне» (Ів. 4,7).

В християнізації Європи жінки відіграли першу роллю і їхні імена зв'язані в багатьох народів Європи з уведенням Христової віри у двори королів, і володарів, а згодом і між нарід. Цей факт може й багатьом не відомий. І ми не були винятком. Перша особа, що її охрестив св. Павло на європейському континенті, була жінка Лідія — купчиха порфірами з міста Тіятір (Діян. 16,14). Коли Христове світло стало ширитися скрізь по Європі, а згодом серед так званих варварів, які замандрували до Європи, першими, що дають можливість Христовій науці увійти в тодішні племена Європи є здебільшого жінки володарів. І так маємо: у Франції-Галії княгиня Клотилда стає християнкою, наворачтає свого чоловіка, а згодом Францію і сусідню Німеччину. В Італії Лонгобардів, що туди замандрували, наворачтає королева Теодолінда. У Британії княгиня Берта, жінка короля-поганина Едельберта. Моравських слов'ян

до христової віри приводить Людмила, поляків — Домброва, жінка Мешка. Мадярів — Саролта, жінка короля Ґейзи. І ми не були винятком в цім дивнім явищі. Наше християнство так зв'язане з Ольгою, що не можна говорити про Ольгу, щоб не згадати про початки християнства в нас перед Володимиром, не можна говорити про початки Христової віри над Дніпром, щоб не згадати тієї мудрої і великої княгині.

Наш літописець називає її «світанком для християнської землі перед сонцем, ранньою зорею перед світлим днем, предтечецею християнства на Русі». Як і коли стала Ольга християнкою — нам не відомо і погляди істориків є суперечними. Проф. Чубатий твердить, що стала християнкою під впливом київського християнства, чи радше київського християнського оточення. «Немає сумніву, — каже проф. Чубатий, — що її вроджена інтелігенція обсервувати світ, окружуючий Русь, та її зносили з християнами, яких у Києві було багато, особливо варяг, довели її поволі на шлях християнства»³.

Твердження історика Чубатого про вплив київського християнства на Ольгу у її хрещенні по смерті Ігоря виглядає найбільш правдоподібне. Вона їдучи вдруге до Царгороду, має зі собою вже свого власного капеляна о. Григорія, якого греки злегковажили в роздачі дарунків. Це вказувало б на невдоволення греків, яке бачиться в різних негостинних жестах і у відношенні до самої Ольги. Могло б бути інакше, коли б хрещення княгині було вповні понутру візантійцям, не зважаючи на те, що хрестилась вона у Царгороді самим патріархом. Християнство Русі і її первісна Церква вже за княгині Ольги старалась бути самобутньою без повної залежності від Візантії. Церковна залежність в тому часі вела зі собою залежність політичну, а цього ніякий володар в Києві перед Ольгою і по її смерті собі зовсім слушно не бажав. Візантійці не любили весь час трактувати Русь як рівнорядного церковного чи політичного партнера. Звідси тоді і згодом стільки конфліктів і навіть воєн, хоч церковно ця залежність для місійних цілей таки існувала.

Виглядає, що у княгині Ольги був уже плян охрестити Русь, до чого вона не бачила ще близької можливості за її панування, але мріяла, що це станеться за її сина Святослава. Вона в часі своїх візит у Царгороді плянує оженити його з дочкою імператора, як це робили й інші володарі в Європі. Але візантійські пороги були за високі на її ноги. Цісар Константин пише у своїм творі «Про керму державою», що коли варварські народи звертаються зі

3. М. Чубатий, «Історія Християнства на Русі-Україні», Рим-Нью-Йорк, 1965, стор. 174.

справами наближення до візантійської династії через подружжя, такі справи треба відхиляти, як заборонені ще цісарем Константином Великим⁴. Це пояснило б і поведінку візантійців супроти княгині і її потім холодне ставлення до послів цісаря в Києві, а навіть пізніші воєнні походи на Візантію самого Святослава. Мудрість княгині Ольги є замітна у всіх її кроках і в справах державно-політичних, і в справах хрещення її сина та її народу. Про ці її старання маємо багато-мовний опис в літописі. Літописець пише так: «Ольга, живучи зі своїм сином Святославом, навчала його потреби охреститись, і він того не притримувався, ані не приймав до своїх ух: одначе, хто хотів хреститися, не боронили, тільки ганяли такого. Ольга часто говорила: Я, сину мій, Бога пізнала і радуюся, коли ж і ти пізнаєш, то будеш радуватися. Він же не звертав уваги на те, говорячи: Як я можу новий закон прийняти один? А дружина моя пічне з того сміятися. Вона ж говорила до нього: *Коли ти охрестишся, всі будуть робити те саме.* Він же не послухав матері, творячи звичай поганські. Одначе Ольга таки любила свого сина Святослава, говорячи: Нехай буде воля Божа; коли Господь схоче помилувати мій рід та руську землю, хай вложить їм у серце навернутися до Бога, як і мені дарував Бог. І це, говорячи, молилась за свого сина кожної ночі і кожного дня, виховуючи сина свого до його мужеськості та його росту».

Ольга бачила, що їй впроваджувати християнство ще не сила. Хотіла, щоб цього акту довершив її син. Про це старалася, але на перешкоді була вже її старість і вдача її сина, що вже готовився на князя завойовника. Святослав був толерантним до релігії своєї мами і хоч декому видається, що радше дружина князя була противна введенню християнства, нова релігія не натрапляла ні на переслідування, ані на всякі обмежування зі сторони властей в Києві. Авторитет матері і княгині на цьому заважив на дальшу майбутність.

Що Ольга дивилась на своє охрещення не як на свою особисту справу, але думала про свою першу церковну громаду і її майбутність, бачиться також з цього, що вона хоче мати київську Церкву оформлену єпископством і ієрархією. Вона висилає в цій справі посольство до німецького цісаря Оттона. Це політично виразний крок до зрвання всяких зв'язків з Візантією, а з церковного боку це був крок у сторону латинського християнства. Коли б ця спроба була удалася, може Володимирове хрещення було б в Києві в латинським обряді. Старання Ольги були остерожні, мали на оці настрої серед її підданих, настрої серед дружини і нові пляни молодого її сина і наслідника на княжий престіл в Києві. Вона

4. М. Чубатий, цит. твір, стор. 181.

піддає керму державою в руки свого сина сім літ перед своєю смертю, хоч володіє ще в Києві під час численних походів Святослава на чужі землі. За неї в Києві є вже дві церкви — св. Іллі і св. Софії. За її внука Ярослава буде 200 церков і могутня церква св. Софії, що перетриває до наших часів. Плян Святослава зробити столицю своєї імперії Переяславець не вдався, а Київ став місцем і свідком руського християнства на сторіччя, як це бачила у своїй візії і своїх молитвах за руську землю княгиня Ольга.

Померла Ольга, маючи мабуть понад 80 років. Хотіла, щоб Святослав був біля неї в часі її кончини, а не в поході і літописець так це описує: «Видиш сину мене хворою, то де ти хочеш йти від мене? Похорони мене та йди, куди хочеш». По трьох днях померла. І далі літописець пише про її останнє бажання: «Була заповідала Ольга не творити тризни над собою (тобто за поганським тоді звичаєм), бо мала вона презвитера, цей похоронив блаженну Ольгу». І далі так гарно закінчує літописець свій опис життя Ольги-християнки: «Вона перше увійшла в царство небесне від Руси, її зважать руські сини як начальницю: бо й по смерті молить вона Бога за Русь».

Наш нарід по смерті Ольги величав її як блаженну. Її моці вважалися нетлінними. Її правнук Ярослав старається пильно про її канонізацію, але сувора Візантія відмовляє їй цього акту. В XII ст. вона величається вже як святою враз зі своїм внуком Володимиром. Вона спочивала в десятирній церкві, яку в часі татарського наскоку зруйнували і гріб Ольги був ограблений. Петро Могила — київський митрополит — віднайшов моці Ольги і ствердив урядово їхню автентичність. Але у XVIII ст. російський Святійший Синод казав ці моці спрятати, стверджуючи непевність їхньої автентичности, і вони десь пропали. Український митрополит стверджує їхню автентичність, московський заперечеує і губить їх. Чи поступили б вони так, коли б Ольга була похоронена десь у Пскові чи Москві і вважалась росіяноку? Це хіба наявний доказ з кроків самих росіян, що Київ і Москва — це дві різні країни, два різні народи від початків свого існування над Дніпром. І моці Ольги про те свідчать.

І ось кілька висновків про велику Предтечу нашого християнства, якого ювілей тисячоліття будемо відзначувати. Ольга приготувала певний ґрунт для нього. Християнство в Києві стало відомою релігією з двома церквами і священиками. До акту в 988 році відбувалася підготовка, яку чинили київські християни своїм свідченням життя і проповіддю. Та такі найбільшим свідком Христової віри в Києві була Ольга своїм авторитетом і своїми чеснотами. Вона бачила по своїм великим життєвим досвіді, що

християнство є релігією радості і нової культури, яка потрібна і народові. Це вона каже своєму синові Святославові. Коли й були в кого які труднощі, щоб міняти прадідню поганську віру на нову християнську, ці труднощі розвівалися простим аргументом: що віру прийняла і нею жила наша мудра княгиня-володарка. Коли між дружиною чи боярами були розмови політичного характеру і про релігійні справи з неприязни до лукавої Візантії в її колоніальних замірах супроти «варварської півночі» над Дніпром, щільні люди провідної верстви могли вже тоді знати, що велика частина Європи на вернула до Христа через жінок володаритих країн і на Русі була Ольга — особа нової віри. Це застановляло. З пізніших похвал на честь Володимира й Ольги це можна відчутти і добачити.

Християнство з Ольгою входить в Русь без труднощів і без ніяких сторонніх впливів чи якоїсь людської агітації. Ольга приймає Христа з особистого переконання, з певністю з особистою душевною потреби, може по прикрій трагедії з Ігорем, з вірою і бажанням знайти спокій в душі і спасення. Приймаючи так християнство, вона не хоче чинити ніякого натиску на свій народ, і це могло бути в її характері, хоче це робити радше своїм прикладом, і в очікуванні на володарську силу свого сина. За володарем в ті часи йшов нарід. Це було правило державного життя-устрою. Та Святослав дає інший приклад та інший стиль володіння: воювати, здобувати, завойовувати і поширювати свою владу над іншими племенами чи народами. Не було в нього думки, що такій великій державі-імперії зі стільки різnorodними племенами духовну важну єдність може дати тільки релігія, а не княжа військова влада чи тверда адміністрація, а чи один провід в Києві. Духовість має більшу об'єднуювальну силу, чим зовнішні структури, мистецтво адміністрації, чи сила влади. Бажання стати християнином з внутрішніх свобідних мотивів стало прикметою нашого християнства з печаттю св. Ольги, що, як володарка, не хотіла його накидувати. Коли пізніше в історії силою нам хотіли накинати під покришкою віри лише інший обряд, народ поставився до цього з гострим спротивом. Володимирове хрещення пройшло спокійно саме з тією підготовкою за часів Ольги і в тому її велика заслуга.

Ця спонтанність у наверненнях на Христову віру створила церковну громаду над Дніпром, яка не почалась зразу єрархічним оформленням з єпископом на чолі. Ольга старається, щоб це осягнути з бажанням своерідної окремішності, з бажанням мати своє духовне вогнище без ніякої залежності, зокрема політичної. Ольга хоче бути самостійною і бачить наміри Візантії. Може боротьба її чоловіка зі збунтованими племенами для їхнього підчи-

чення і для державного зиску, внаслідок чого він загинув, мала на неї вплив і вона не бажала такого підчинення будькому. Не хоче платити дані нікому і тому своє християнство в Києві держить якомога віддаленим від візантійського підчинення (яке відчула в своїх двох подорожах до Візантії). Проблемою є тільки, як одержати священників для дальших місійних цілей. Тому думає, де б їй дістати єпископа. Знаючи добре з політичної дійсності і помалу мабуть із церковної, що Візантія бажає широкої залежності від себе, шукає інших зв'язків з дальшими не сусідніми державами. Це потім заважило постійно в нашій історії на церковному полі. Нам постійно накидували «унії», як про це каже наш сучасний історик о. Дмитро Блажейовський. «Унія» з Царгородом, «унія» згодом з Римом, «унія» врешті з Москвою у Переяславі, що мало не стала для нас гробовою дошкою. Ольга мабуть перша із нас бачила християнство євангельське, вселенське, як його лишив Христос, без усяких політичних забарвлень чи в злуках з імператорами і царями. Шукання допомоги в єпископах у Оттона є багатомовне історично. Всякі «злуки» з політичними кон'юнктурами чи іншими, але не Христовими засадами про Церкву, провадили нас важким історичним шляхом з катаклізмами і Володимирові довелося з тим змагатися. Церква за княгині Ольги має свою властиву харизму Христа: мир, спокій, розвиток, духовна сила, нічим не захитана зі зовні. Те, що сьогодні Москва посягає на наші землі та нашу душу, то вислід того, що плянувала і чинила Візантія. Христова Церква не збирає душі та не оновлює їх Христовим Хрещенням для колоніальних цілей, для будування імперій. Будьде так в історії діялося, таке діло падало, як діло людей, а не діло Боже. Находячись на великому роздоріжжі Сходу Європи, як це сказав теперішній папа Іван Павло II, нас стрінула доля різних перехресних впливів на нашу душу і нашу історію. Володарка Ольга своїм умом це бачила і тому з такою обережністю садила дерево Христової Церкви над Дніпром. І тому зараз по «офіційнім» прийнятті християнства за її внука Володимира те християнство стало таки динамічним, немов вибухнуло своїми прихованими духовними силами протягом кількох десятків літ. За короткий час Київ стає рівним духово, культурно великим християнським осередком Європи.

Не змогла Ольга принести своєму народові радости благовістя Христового. Це зробив за її молитвами «з другого боку» її внук Володимир. Вона остала скромною княгиною-християнкою, матір'ю українського християнства. Скромність її так велика, а для нас болюча, що навіть не маємо її святих мощів, що затратились серед згарищ, руїн і лукавства пізніших наших національних трагедій. Наш Ювілей 1000-ліття — то теж могутній пам'ятник і для

тієї великої княгині. Зі смутком треба ствердити, що там на її землях і на київських горах не дають їй навіть того найбільшого найкращого титулу «Свята». Там її великий і світлий почин сьогодні в холодних туманах безбожництва.

Коли дивимосся сьогодні з віддалі століть на ці гідні кроки наших предків в сторону християнства, можемо без труду зробити сміливі висновки про значення тих кроків і їх вплив на дальше наше національне життя на окраїнах Європи. З прийняттям християнства вже і за Ольги починає Русь-Україна властиво дійсне могутнє культурне державне життя. З племінного розпорощення Русь вступає на рейки організованого державного життя в народів вольних колі, нав'язує зв'язки з культурним світом, включається в господарське і торговельне життя східної і західної Європи. Могло це статися в так скорому часі тільки завдяки християнству, що в ті часи, як і сьогодні, є засобом духовної і культурної обнови, яке з варварів створило новий культурний європейський світ. З приходом християнства Україна стала Європою і включилася в її культурний, політичний і релігійний розвиток. Та над усе, християнство — це правдиве світло для душ, це поворот людини до Бога, щоб в Ньому знайти свою велич, гідність, свої права людини, свою радість, як казала Ольга. З Христом ми почали нове життя, ми вступили в дійсне світло. На наших землях почала діяти видимо Божа благодать, як про це потім так велично буде проповідувати митрополит Іларіон, перший син руської землі на київському престолі.

Напередодні нашого Ювілею гідно і достойно згадаймо світлу постать ранньої зірки нашого християнства св. княгині Ольги, що сповістила прихід на нашу землю Сонця правди — Христа Господа, маючи все на думці патріотичні слова нашого літописця, що вона перша з нашої землі увійшла в Царство Боже і там молиться за Русь-Україну — за нас і за світлу долю України в майбутньому.

II 45-річчя УПА

ПРИВІТ РЕЧНИКА ПРОВодУ ОУН УЧАСНИКАМ СВІТОВОГО З'ЇЗДУ ВОЯКІВ УПА

Хвальна Президіє й Учасники Світового З'їзду Вояків
Української Повстанської Армії!

Всечесніші Отці,
Дорогі Подруги і Друзі!
Дорогі Земляки!

Ви зібралися з різних закутків землі, порозкидані по чужих країнах і континентах, для відзначення 45-ої річниці від сформування під час Другої світової війни перших збройних сотень Організації Українських Націоналістів, які дали основу для створення Української Повстанської Армії, а також для відзначення 40-ліття від великого рейду відділів УПА в Західню Європу. Завданням цього рейду було — звернути увагу вільних народів на героїчну боротьбу України за свою державу і волю.

Ці світлі річниці вшановує і відзначає увесь український патріотичний загал, а зокрема Організація Українських Націоналістів. Саме тому мені припала честь зложити Вам з уповноваження Проводу ОУН щирий дружній привіт та подяку за Ваші жертви й труди, коли Ви зі зброєю в руках ставили відважно чоло наїзникам, та й посьогодні плекаєте традиції визвольної збройної боротьби.

Постання УПА, як збройного рамена Української Національної Революції, було прямо закономірним із погляду визвольної стратегії ОУН. Це виразно задокументовано у військових постановах Другого Великого Збору ОУН у квітні 1941-го р. такими словами:

«Для здійснення своїх цілей ОУН організує й вишколює власну військову силу. Завданням військової сили ОУН є: а) зорганізувати й перевести збройну боротьбу ОУН за перемогу Української Національної Революції і здобуття української держави; б) бути пробоевою силою й опорою ОУН у цілій її боротьбі; в) бути ядром української армії в українській державі».

Незабаром повищі постанови почали здійснюватися. 30-го червня 1941 року ОУН під проводом Степана Бандери заініціювала відновлення такої держави, але проти неї виступила гітлерівська Німеччина. Проте, окупувавши майже всі українські землі, Німеччина викликала проти себе лють і ворожнечу народніх мас, які десятками тисяч горнулися у лави УПА для боротьби з окупантами і таки завдали німцям важких втрат.

У 1944 році твориться Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Вона стала найвищим керівним органом українського народу на час його революційної боротьби.

Після упадку расистської Німеччини, ОУН, УПА і УГВР повели збройну визвольну боротьбу проти давніх наїзників — російських імперіялістів і комуно-польських шовіністів. Провід і Команда були в певних руках членів Проводу ОУН: ген. Романа Шухевича, Тараса Чупринки, ген. Дмитра Грицяя-Перебийноса, полк. Дмитра Клячківського-Савура, полк. Василя Сидора-Шелеста, Йосипа Позичанюка-Шугая, Ростислава Волошина-Павленка та багатьох інших.

У 1945 році Провід на Рідних Землях запропонував зміни в складі Бюра Проводу ОУН, яке керувало визвольною боротьбою. До Бюра ввійшли: Степан Бандера, Голова УДП Ярослав Стецько та ген. Роман Шухевич. Збройна боротьба ОУН-УПА-УГВР проти займанців велася роками.

У міжчасі Степан Бандера і Ярослав Стецько обширно розпрацювали стратегію національної революції та широко розголосили на міжнародньому форумі героїчну боротьбу ОУН-УПА і всього народу за власну державу. У зовнішньо-політичній та інформаційній акції ОУН велику допомогу дали відділи УПА, що їх було вислано 1947-го року з України рейдом на Захід, бо вони посвідчили реальність існування там збройної визвольної боротьби.

УПА для ОУН не є лише легендою і героїчною історією, але є і візією майбутнього розгортання національно-визвольної боротьби. У постановах VI Великого Збору ОУН із 1981 року сказано:

«Підставою наших міркувань і постанов в першу чергу є досвід української боротьби у двох Світових війнах, досвід 50-річної боротьби ОУН, досвід 11-річної боротьби УПА. . . Уся праця військового сектора ОУН йтиме під кутом підготовки українського народу до остаточної збройної боротьби за волю України у всіх ділянках військового знання, життя і потреб».

Дорогі Подруги і Друзі, Учасники цього Світового З'їзду Вояків Української Повстанської Армії!

Докладайте далі всіх ваших зусиль, щоб величезний досвід визвольної збройної боротьби, який придбали ОУН і УПА, ми спільно передали молодшим поколінням! Нехай молоді патріоти черпають сили з Ваших повних героїзму чинів, а всі ми разом спільно готуйтесь якнайсерйозніше до чергового етапу визвольної боротьби, коли знову заговорить українська збройна сила — майбутня УПА! Лише при допомозі власних збройних військ ми зможемо відвоювати Українську Самостійну Соборну Державу!

Слава Українській Повстанській Армії!

Слава Організації Українських Націоналістів!

Вересень, 1987 р.

Володимир Мазур

Питання національного визволення

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

Час, в якому живемо, і події та процеси, що відбуваються в підсоветській Україні, а почасти і в українській діяспорі на її політичному, громадському і церковно-релігійному полях, заставляють нас повторяти й наголошувати пережиті й кров'ю скроплені правди про власнопідметність і безкомпромісовість української політики в усіх її засновках та відношеннях, а головно у відношенні до большевицької Москви та видимої чи прихованої орієнтації на різні «гласності».

В цьому числі нашого журналу, маючи на увазі якраз цю потребу, передруковуємо декілька статей проф. М. Грушевського, голови УЦР і пізнішого президента УНР, написаних на тему українсько-російських взаємовідносин, а в цьому й на тему промосковської та інших орієнтацій у змаганні за УССД, не дивлячись на те, що М. Грушевський сам повірив большевикам, повернувшись в Україну, де й загинув.

Мову й правопис залишаємо так, як це виступає в брошурі «Самостійна Україна», Нью-Йорк, 1918 р., з незначними поправками.

Редакція «Визвольного Шляху»

Очищення огнем

*Де не помагають ліки, оздоровлює залізо,
Не помагає залізо — оздоровлює огонь.*

(Старе латинське лікарське правило)

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації, хоч перерви в телеграфічних і поштових зносинах, у діяльності преси і т. ін. дуже обмежують той матеріал, яким ми розпоряджаємо безпосередньо. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських большевиків з Українською Республікою за цей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво — демагогічних кличів, над

розважнішою, бо обрахованою на реальні наслідки, роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною у своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ані з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання цього походу — «бити хохлів», що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голову й скинути з себе московську кормигу. Інтелегентніші проводирі большевиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно це завдання: повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють, тільки за те, що вони українці.

Це продовження, під брехливим демагогічними большевицькими гаслами, того самого завдання на винищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і посіпаків з початком світової війни. І в слід їй летять і тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і — дуже багатьох інших, як летіли вслід жандармським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них, або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям і всяким іншим опричникам удалась їх «брудна робота» — по викоріненню українського «сепаратизму».

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що цим большевицьким «товаришам» справді вдасться «вибити хохла», і большевизм перше, ніж згинути самому, підриже і кине під ноги московському капіталізові назад Україну з її хлібцем, сахарцем, вуглем і іншими добрими речами. За це вступивши в володіння по большевиках усією їх спадщиною, вона радо пробачить большевикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів, аби тільки було врятоване для Москви володіння «полуднем».

В цій погоні за утікачем з московської неволі — «хохлом», в запалі боротьби з ним, большевицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла «права самовизначення народів аж до повного відділення» й перешилися у «федералістів», — дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української, і, очевидно, — всякої іншої з колишньої російської імперії.

Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея цей тяжкий удар, який задають їй Леніни і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати

всти себе федералістом, коли федералістами Леніні і Троцькі вважають себе, а під цим «федералізмом» лежить у дійсності самий поганий, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами — під маскою большевизму. Пів року тому він виступив під фірмою правлячих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і Ко, котрі «про okazji» мали теж у програмі федералізм, а в дійсності всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів російської імперії. Вони впали, а на місце їх виступили ще більш рішучі «федералісти» большевицькі, які для врятування російської влади не спиняються перед руйнуванням і різнею.

Їх рішучість у цім напрямі без сумніву оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявили з повною отвертістю, що признають усяку власть, яка задержить у своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і так само — шановні союзники заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложене в російську державу їх буржуазією.

Роля їх у поході большевиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спинити транспорт і будучий товарообмін — вивіз збіжжя до центральних держав, а з другого боку — підтинало самовизначення народів і охороняло ідею «єдиної неділимої».

Українське правительство ні під якими погромами, ні під якими улецуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло прийняти на себе дійсно — ухилитись від миру і зв'язаного з ним товарообміну з центральними державами. За це всі ті наймлені сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були зверненні на саботаж нашої оборони проти большевиків. А коли большевики опанували Київ, їх панування, як оповіщають большевицькі газети, було зараз признане союзниками.

Так вирисовується вже тепер у головних контурах обстановка цієї катастрофи, котру мусіла перейти наша Україна на порозі свого нового життя, того великого огненного очищення, в котрім, видко, мусіли згоріти різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважити в новім поході. Добре, чи зле це, не можна тепер того оцінити, але з реальними цими фактами прийдесться порухуватись.

Досі, хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа плила в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер усі сили — і революційні і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи

зобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, це ми знаємо. Але втрати її будуть великі, це ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в цій великій огні, і ще згорить. Люди вийдуть із нього нові, і новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія цих двох «братніх народів» вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів — українського і польського.

Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство. Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського.

Один наступає, другий борониться.

Історія цих двох «братніх народів» вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів:

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

4 лютого [1918], під Сарнами.

В огні й бурі

Україна пережила, з великою небезпекою для свого існування, страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкрилось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, це вірніше. І всі, кому близьке її життя, хто хоче бути гідним імені її громадянства, повинні приложити всі старання, напружити всі сили на те, щоб допомогти їй перейти вповні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби ввесь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону «штиками революційної армії». Ми встигли забути цей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім усі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському поході до волі й державности. Коли ці інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що далі стояли від осередків нашого життя, — що українська справа йде

ладко, розгортається дуже пляново. Але в дійсності вона весь час ішла від інциденту до інциденту і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час Корніловщини і під час большевицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з правительством з приводу організації ген. секретаріату, з приводу інструкції, з приводу українських уставовчих зборів і таке інше. І кожний такий інцидент ставав тим небезпечнішим, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загибеллю все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених усе більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійности й незалежности Української республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціальних реформ. Програння загрожує такими страшними утратами, що від самої мислі про них спиняється серце. А тим часом не можна відмахуватись від цих мислей, не можна присипляти себе заспокоєннями, що якимсь то воно буде, якось зробиться само собою.

У великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народини нового життя пройшли якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, — були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла марширувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цім моменті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло цієї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту — перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухилення від роботи, від відповідальности, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, — являється дезертирством негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготування наше мале. Це не наша вина, коли ми чо-

гось не зуміємо. Але відчутти вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам цієї хвили — це наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена.

Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті!», — це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але не тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства, те, що було страчене в примусовості свого зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. *Провідники українського життя довго стояли під властю цих гасел і я сам не відрікаюсь їй**. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів і вони у відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого небудь навчитися від революції, це сильно захитало такий пієтизм для суспільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийсьнебудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємствуемой» нації й дала почуття права кермуватися у своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересам спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що.

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над цим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, коли вона принесла, чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: це духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку гідність, але зроби-

* Підкреслення наше — Редакція.

ли прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколінням виховану, яку українське громадянство виявляло в одних частих менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського «жалування» для козацького війська були першим початком. За цим, по з'єднанню України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користи — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів у козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім, з заведенням московського урядування, вся та неуголима «охота до урядів, а особливо до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанню, що зміст і завдання життя це «служба», «царська служба», щастя чоловіка — це вислужитися, найгірше нещастя — необачним учинком, нельояльністю «хахломанством», чи «українофільством» загородити собі дорогу до цього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної якості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерти в різних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі — не приймались українським життям. Кара смерти практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як «нещадне биття» батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку «на государя» — для української людності були чимсь невимовно жахливим. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почались вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про ці московські кари й екзекуції на

Україні в першій половині XVIII в. віддають ці почуття страху і огиди перед московським «таїнством», яким було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючися в панічному страху перед цим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем усяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ця система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе цей ганебний тип «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під це ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніяльного Гоголя, одного з найяскравіших показників — при всій геніяльній інституції — тієї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою цього психологічного надлому. Але менш тонкі духові організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за єдинство русского народу і російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішности давно пережились, і трудно відроджувати їх — це робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї є гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенев і Пушкін для українця є такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцем ближча, ніж «видумана» українська, і т. д.

Всіма цими парадоксами й натягненнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, змазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете межу, яка від віків розділювала Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачити її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожнім кроці говорили про глибоку синтезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє «велике потрясення», цей кривавий напад большевиків на

«хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватися в реальних фактах.

Наша західня орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містився написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції цих збірників, коли не згоріла й там). В цім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український нарід від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український є народом культури — одним із найбагатших східніми, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім, тим часом, як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постаранюся відновити з пам'яті те, що писав у тій статті про історичний процес, який держав українця в тіснім зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента, в добі формування Київської держави, потім у часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивалися зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці, зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в., центр тяжкості переходить у Галицько-волинську державу, це означає повну перевагу західніх впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважили в періоді формування Київської держави. Тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монголськими, — Західня Україна, в котрій в XII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західньо-європейського життя. Галицько-волинська держава XIII-XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як, скажім, Чехія, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, осо-

бливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західніх впливів. Це почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, це чисто німецьке місто (говорючи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя) і таким він був увесь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він у тім часі — культурний центр України, «метрополія» механіків (ремісників). Ці «механіки» і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західньо-європейський взірець, і подорож до західньо-європейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західньою Європою, Німеччиною в першу голову, а далі — також з Італією, Україна перейшла, з деяким тільки опізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тим чином, як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східні, вірніше — середньо і північно-азійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невідлучно. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь у переробленню нових західніх здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В цім на погляд західньо-європейської людини власне лежить оригінальність і час українського мистецтва XVII-XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи і впливи на ній вона стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу цим елементам західньої культури. Але в кожному разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають у них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, — не в тім розумінні, що це було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, — то культуру й мистецтво XVII-XVIII вв., до самого кінця Гетьманщини, треба назвати західніми, головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що приходили і безпосередньо і посередньо через польську державу.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.) були головними посередниками й джерелами цих західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалася широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головню німецьких — університетів, куди так учащали українські спудеї до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. ін. і звідки вивозилося все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з цього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожнім кроці стрічаємося з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх у 1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя і українське життя й культура вступають у період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська національна політика приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й потхнути їх до Великої Росії, ослабити або й доценту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинутись там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладаних у Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В цій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був досягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

А. БЕДРІЙ

СИЛЬВЕТКА КОЛЯБОРАНТА РОСІЙСЬКИХ ОКУПАНТІВ УКРАЇНИ

З московської окупаційної преси в Україні ми довідалися про те, що при КГБівським Товаристві «Україна» зорганізовано «наукову секцію», якої завданням буде «популяризація серед зарубіжних гостей досягнень сучасної вітчизняної науки», або на звичайній мові — пропаганда російської єдинонеділимської політики, ширення наукових фальсифікацій про Україну та розкладання української національної науки. До складу секції увійшли практикуючі культ-обмінники-пропагандисти та агентурні диверсанти, урядовці колоніального режиму, як Петро Толочко, Віталій Русанівський та ряд подібних «експертів». Очолив секцію Петро Тронько, який є теж головою «Товариства охорони пам'яток історії та культури», тобто групи для нищення, деформування або показування цих пам'яток як здобутків російської культури. Яскравим свіжим прикладом «акції» цих «охоронників пам'яток» є заходи знищення цінностей, захованих на терені печерської Лаври, при чому головними виконавцями наміченого культуроциду є Тронько і Толочко.

Петро Толочко вирізнівся своєю зрадницькою вислужницькою роботою для москалів під час погромів українського національного руху на початку 1970 років. Проаналізуємо тип того ренегата, якого запрошують і вшановують «культ-обмінники» на Заході, як, наприклад, на конференції, що відбулася в Гамільтоні весною ц.р. Після конференції появилися похвальні статті про виступ Толочка в деякій пресі («Новий шлях», «Наша мета», «Свобода»). Але не виключене, що Толочко може навіть і чекіст, який має на своїй совісті знищення численних українських діячів.

У 1972 р. Петро Толочко написав донощицьку рецензію на роман Івана Білика «Меч Арєя», в наслідок якої твір Білика знято з книгарень і бібліотек, а Білик попав на КГБівський індекс заборонених книжок. Щоб показати ницість і національне шкідництво Толочка, доцільно пригадати думки твору Івана Білика і за що громить його Толочко. У післяслові до свого твору, під заголовком «Аксіоми недоведених традицій», Білик писав про «генезу української нації», що «великий народ, у яку скруту б він силою обставин не потрапив, — зникнути безслідно не може» (!). Він уважає,

що «існують і існували народи в плоті й крові, й кожен був носієм своєї, лише йому притаманної духовної й матеріальної культури...» Існування нації в ранніх сторіччях по Христі Білик показує на такому прикладі: «Аттілу зустрівач хор дівчат, співаючи йому славу, а жона першого сановника піднесла йому хліб-сіль. А цей звичай відомий нам з документів X-XI сторіч, і він належить нашому народові». А далі: «Хоча вже в X сторіччі, коли скіфигуни виявилися на новому піднесенні й почали знову набувати слави *наймогутнішого в Європі народу*, греки почали ближче цікавитися ними. Найвизначніший історик того часу, візантійський імператор Костянтин Багрянородний, каже: «Цей народ ми називаємо скіфами або гунами. Щоправда, самі себе вони звать русами». Початки української нації Білик добачує в сірій давнині: «Групи слов'янських племен були на стадії давно осілих суспільств із глибокими хліборобськими традиціями, що сягають у *друге, якщо не в третє тисячоліття до нової ери*». Тому «метрополіс Птолемея та Басілея часів Геродота, це теж не що інше, як 'мати городів руських' — Київ». Білик висновує: «І кожен народ зокрема, й усі народи разом свято бережуть пам'ять про своє минуле... ми впадкували кров наших далеких і прадавніх пращурів... Так, русини перших століть нової ери були великим і висококультурним народом... мусимо взяти за рік *народження нашого Києва принаймні той рік V століття до нашої ери*, коли Геродот відвідав Україну...» (Геродот: 480-420 перед Хр.) Ось за такі правдиві історичні думки, московський лакей Толочко вилаяв українського письменника і патріота.

Після першої його прислуги окупантам, Толочка запрягають до морального, інтелектуального та фізичного ліквідування інших українських національних діячів. Цей факт виразно відмічує і наголошує український інтелектуаліст Юрій Бадзьо в своїм знаменитім «Відкритім листі до російських та українських істориків» з лютого 1979 р. Бадзьо твердить: «*Політичними мотивами викликана й великодержавною тенденцією проїнята стаття П.П. Толочка 'Етніческое і государственное развітіє Русі в 12-13 веках'* в російськiм журналі 'Вопроси історії', ч. 2, 1974, — з'явилася в умовах різкого погіршення національно-політичної ситуації в Україні після 1972 р.». Роботу Толочка називає наш відважний патріот «*історіографічною неоколонізацією України радянською Росією*». Толочко робить це при допомозі імперської доктрини т.зв. давньоруської народности (ДН). Історик Бадзьо твердить: «*Для витворення східнослов'янської етнічної спільности не було ніяких об'єктивних підстав — ні в другій половині I тисячоліття, ані в епоху Київської держави, що концепція 'ДН' — не наукова теорія, а політична доктрина, яка породжена російським вели-*

кодержавним націоналізмом і покликана неутралізувати, притлумити історичну самосвідомість українців та білорусів, створити наукоподібну теоретичну основу для психологічної підготовки до остаточної політичної асиміляції Росією України та Білоруси».

Проаналізувавши ґрунтовно статтю Толочка, Юрій Бадзьо дає таку оцінку її автора: «Та це ж глибока моральна деградація, справжня психічна патологія — жалкувати, що серед інших народів існує й твій народ! Це ганебне знуцання з елементарної людської та національної гідності українців і білорусів, знуцання з пам'яті борців проти соціального та національного гноблення народів у дожовтневій російській імперії! Та хай Толочко, Мавродін та інші 'інтернаціоналісти' в галузі советської історіографії трохи вгамують свою 'об'єднавчу' нетерплячку».

Свого листа Юрій Бадзьо написав в лютому 1979 р., а вже в квітні 1979 р. його арештували і засудили на 7 років ув'язнення та 5 років заслання поза межами України, в глибині Росії.

На черзі, яничара Толочка москалі вислали на контакти з західними професорськими колами, як от у МкМастер університеті в Гамільтоні (Канада). Цю людину «глибокої моральної деградації» вихваляли там культ-обмінники Петро Потічний, Омелян Прицак, а керівник сесії проф. Роман Шпорлюк назвав Толочка «українським вченим із столиці України Києва» і опрокинув «несамовито диковинні тенденції бойкотувати особливо українських вчених», і це «було б великим нещастям». Захоплена культ-обманом публіка, в тому кількох католицьких священиків, сприйняла цю показуху оплесками.

Роман Шпорлюк назвав тих, які були і є проти запрошування на українські імпрези лакеїв Москви, як людей, «які втратили розум». Як бачимо, є дві групи людей: з одного боку — Юрій Бадзьо, сл. пам. Михайло Мельник, сл. пам. Василь Стус, Іван Білик і сотні нескорених борців за УССД і самобутню українську націю, а з другого боку — Омелян Прицак, Петро Шпорлюк, Петро Потічний, Петро Толочко, Віталій Русанівський, Петро Тронько. Прихильником співпраці з яничарами типу Толочка заявив себе Василь Верига з мельниківського проводу, який у своїй статті про «наукову конференцію» в МкМастер університеті висловив пеани в сторону імперського висланника (гляди «Наша мета», Торонто, 4-11 липня 1987). Там читаємо: «доповідь П. Толочка була не тільки цікава, але й повчальна. . . бо археологія в Україні поробила за останні десятиліття великий поступ і дала відповідь на багато питань ранньої історії Києва і України взагалі. . . Толочко політики не зачіпав». Василь Верига накидається рівночасно на українських націоналістів, зокрема на «провідників т.зв. Визвольного

Фронту» за виступи проти коляборації з ренегатами, виступниками Москви. Це нас не дивує, бо Верига відомий своїми нападами на націоналістичний рух ще від 1940 років та обмовлюванням провідників ОУН-УПА-УДП-УГВР.

А що, властиво, сказав Петро Толочко в Гамільтоні? Говорив він про якийсь «русский народ», що прийняв християнство, про державу вел. кн. Володимира, якій хотів надати «східно-слов'янського характеру». Говорив він про «Русску Православну Церкву». В одному місці він сказав: «в нас у Києві і в Радянським Союзі цілому» — так і не пролізло Толочкові через горло поняття «в Україні». У цілій доповіді він ні разу не сказав про «Україну», «українську історію» чи т.п. Закінчив знов мовою про «Русску Візантійсько-Православну Церкву». Більше ніж половину доповіді зайняла тема про поганські місця в Києві за часів Володимира Великого. Доповідь видержана в «єдинонеделімському» дусі.

Проти таких лакейських «вчених», як Толочко, остерігав, наприклад, Юрій Бадзьо в заяві, висланій з концтабору в Барашево, в Мордовії, з лютого 1981 р. Бадзьо назвав би такий виступ «*всехоплюючою, в інтересах великодержавного шовінізму, фальсифікацією історії України, яка відтинає від української історії епоху Київської Русі (концепція т. зв. 'давньоруської народности', 'єдиного російського народу Київських часів')*...». В іншій заяві (з квітня 1981), Юрій Бадзьо вважає, що «репресувавши мене, відповідні органи влади і службові особи продемонстрували свою *ворожість до української нації*...». А інструментальним у засуді Бадзьо був без сумніву Петро Толочко, який виконує роботу «наукового експерта»-помічника москалів у нищенні провідних українських інтелектуалістів.

Пригадаємо, що *Український вісник*, ч. 7-8 з 1975 р. окреслив Толочка як запродаця окупантів. До нього добре пасують слова сл. пам. Василя Стуса (зліквідованого москалями), висказані у «Відкритому листі до Івана Дзюби» (гляди «Визвольний Шлях», Лондон, ч. 12, грудень 1976): «*Твоє ім'я стає символом зацькованості і жалюгідності... після твого гріхопадіння ти пішов далі: вже не хочеш признаватися до того, що просто заломався... Найстрашніше те, що ти продовжуєш сповзати вниз і вниз — замість того, щоб зачепитися об болісне відчуття власної ганьби... Перед тобою стояв вибір — або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє. І через це в спискові жертв антиукраїнського погрому 1972-1973 років твоє ім'я стоятиме одним із перших... Ти підкорився обставинам, і тепер усе найгірше і найганьбніше, все найогидніше і найдикушіше, що є в нашому громадському житті, стало тією іконою, до якої ти маєш молитися, покутуючи свій 'гріх'... на жаль,*

перекинчиків на нашій дорозі було чимало — тих, що погодились на духовну ампутацію. . .».

Тепер порівняймо повищі думки з тим, що написав «Український вісник» про Петра Толочка: «Петра Толочка піддано гострій критиці. . . втримався в інституті (Інститут археології АН УССР — Ред.) завдяки лакейському вчинкові (написав пасквільну рецензію на роман І. Білика *Меч Арєя*)». Роман Шпорлюк назвав «несамовито-диковинними тенденціями бойкотувати» Толочка, а сл. пам. Василь Стус назвав таких як Толочко, що в них «все найогидніше і найдикіше»! Два ідейно-етичні світи! До наших «культ-обмінників» можна звернутись хіба-що словами Василя Стуса: «не підкорюйтеся обставинам»! *Не співпрацюйте з «усім найгіршим і найганебнішим», що є в ССРСР!*

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ТИЖНЕВИК

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ»

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях а також приносить обширні відомості про міжнародні події, насвітлюючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи. «ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» речево дискутує й розяснює всі суспільні політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу. «ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Road, London, N1 1LF.

Адреса Видавництва:
Verlag Schlach Peremohy
München 8000, Zeppelinstr. 67, Germany.

Степан ЖЕНЕЦЬКИЙ

ПРО ГАРВАРДСЬКИЙ СОВЕТСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ І УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ У НЬОМУ

Чому українські гарвардські науковці замовчують цей симпозиум?

Звичайно досі так водилося в українському науковому світі, що коли в якомусь науковому осередку — в Гарвардському, Торонтському, Мек-Гільському (в Монтреалі, Канада), чи в університетах в Європі відбувалися наукові симпозиуми-конференції, в яких брали участь українські науковці як доповідачі організатори, співорганізатори чи доповідачі, то про це хтось із цих українських науковців завжди подавав звітження до української вільної преси, щоб про це довідалося українське громадянство у вільному світі. І це самозрозуміле: українці у вільному світі повинні бути поінформовані про що і як радять українські науковці над українськими справами.

Тому дуже дивно, що нещодавно (точної дати не подано в джерелі, з якого довідуємося про цю подію) відбувся симпозиум советсько-американських науковців у Гарвардському університеті, в якому взяли участь кількох науковців з-посеред американських українців, але чомусь ніхто із цих українських науковців не подав жодної вістки до української національної преси у вільному світі, повідомляючи український загал, що такий симпозиум відбувся та про що на ньому радили. Правдоподібно, ті українські науковці, які брали в ньому участь, тому нічого про нього не звітували в українській пресі, бо хотіли цей симпозиум замовчати перед українською громадою, головню тоді, коли на ньому мали місце деякі несприємливі моменти, які вони вважали за краще для себе, як українська громада не буде про це знати. Так думає про це автор цієї статті, а чи це так було, а чи не так — хай думачаться перед українською спільнотою ті українські гарвардські науковці, які брали участь в тому симпозиумі.

Хто подав вістку про цей симпозиум?

Воно таки досить дивно, що вістка про цей симпозиум советсько-американських науковців у Гарварді про українознавчі справи, в якому брали участь також науковці українського роду, що

гуртуються в Українському Гарвардському Дослідчому Інституті, чи як ми його популярно називаємо — в «українському Гарварді», що створений за українські гроші, появилася не в українській національній пресі (принайменше підписаний такої не читав), а в . . . прогресивному часописі «Українські вісті», а ще докладніше, в його місячному англomовному додатку «The Ukrainian News», що його видає Ліга Американських Українців з осідком на 85 Схід 4-та вулиця, в Нью-Йорку. Що це за газета і яка її мета — не треба пояснювати, бо всі українці про це добре знають. Це ворожа газета, яка оплюгавлює все, що українське. І ось в такій-то газеті, а радше — в її англomовному виданні з датою 2-9 квітня 1987 року появилася вістка про цей симпозиум, яку написав Віталій Русанівський, з Києва, затитулувавши себе (перекладаємо з англійського): «академік, директор Мовознавчого Інституту Академії Української Радянської Республіки».

Про академіка В. Русанівського скажемо коротко: це великий московський вислужник, який нещодавно написав книжечку, що її видало горезвісне товариство «Україна» в Києві, яку на приказ Москви даром розсилають на адреси українців у вільному світі. Наголовок тієї книжки відноситься до «розквіту української мови» в Україні, то це брехливе, вислужницьке твердження про ніби «розквіт української мови в Україні» заперечили багато українських поетів і письменників у своїх виступах на останньому з'їзді Співки Українських Письменників, який відбувся на початку біжучого року.

Хто і що обговорювали на цьому симпозиумі?

З вістки-статті того московського холуя В. Русанівського довідуємося, що на цьому симпозиумі була мова про розвиток і проблеми старинної Русі і старинної української мови і літератури.

Про Гарвардський університет В. Русанівський пише, що це головний осередок славістичних студій в Америці. Наприклад, проф. Горацій Лютт, науковець світової слави, написав багато праць про стару словянську мову і стару літературу східних слов'ян. (В Гарварді) також успішно розвиваються студії про українську літературу. Далі він пише, що співпраця між нашими (треба розуміти: советськими) і американськими науковцями проходить вже пару років, створено декілька советсько-американських наукових комісій з ділянок: літератури, мистецтва, етнографії і соціальних наук.

Спільні советсько-американські наукові конференції, на яких

обговорювалися писання Пушкіна і Чехова, вже відбувалися в Америці і Советським Союзі. Що ж до спільних українських і американських наукових конференцій про українську літературу, то оцей симпозіум в Гарварді був першим.

Програма симпозіуму

Далі В. Русанівський пише, що програму симпозіуму опрацьовували спільно. А тому, що в Америці (треба розуміти в Гарвардському університеті) в основному досліджують стару українську літературу, тому мова, в усіх її формах, була темою обговорювання.

Ігор Дзевєрин, керівник Інституту Літератури Української Академії Наук у Києві, вибрав, як свою тему, про досягнення українських (підсоветських) науковців в досліджах над «Словом о полку Ігоревім», що є найбільшим твором старинної Русі (без додатку: України) з XII століття та роль його в літературному житті всіх східноєвропейських народів.

В. Русанівський пред'явив американським науковцям нову працю Київського Інституту: «Словництво старої слов'янської мови в старих руських виданнях».

Молоді українські науковці з України — Р. Радиневський і С. Єрмоленко, які також взяли участь в симпозіумі, говорили про стару українську літературу, зокрема з барокового періоду і її специфічні мовні риси.

Про те, які ствердження наголошували ці українські підсоветські науковці в їхніх доповідях, В. Русанівський не подав у своїй статті. Про це можна буде довідатися щойно тоді, коли їх надрукує і видасть Гарвард (якщо — прим. Редакції).

Про що говорили гарвардські американські науковці і гарвардські українські науковці?

Американські гарвардські науковці, в тому й українські, — пише Русанівський, читали свої праці про мову старої руської літератури. І так: проф. Горацій Гант розглядав у своїй праці пов'язання між старою слов'янською і старою руською мовами (підписаний не є мовознавцем, але нам здається, що «стара слов'янська мова і «стара руська» мова — це одне й те саме). Адже ж в котромусь нашому літописі написано, що «слов'яни і Русь — одно єсть». А якщо так, то і «старослов'янська» мова, і «староруська» мова — це одна мова, тільки під двома різними назвами.

Проф. Г. Грабович говорив про питання двомовної природи української літератури перед-національного періоду в проміжку між XVII і XVIII століттях.

Від себе В. Русанівський в цьому місці додає, що є загально відоме, що в історії розвитку старої української літератури було багато двомовних українських письменників, які писали українською і польською, а пізніше й російською мовами. Таким чином, — пише він, — справа багатомовної старинної української літератури є одним із питань, яке ще досі не стало предметом наукових дослідів, що викликало загальне зацікавлення як серед американських, так і підсоветських українських науковців.

На нашу скромну думку, те явище, що давні українські письменники писали свої твори, крім української, також польською (забув п. Грабович додати, що й латинською) мовою, то це нічого дивного. Адже ж в тих часах також письменники багатьох європейських народів писали свої твори латинською мовою.

За вісткою В. Русанівського, на тому симпозіумі читали свої праці такі українські професори: І. Фізер — про різні літературні течії; О. Прицак — про «Історію Русів»; а американський проф. Е. Кінан говорив про «рецепцію української поезії в російській літературі XVII ст.».

Під кінець своєї статті В. Русанівський пише, що доповіді і дискусії над ними були корисні. Симпозіум виявив загальне бажання американських і советських науковців (В. Русанівський постійно називає київських науковців чомусь «советськими», хоч всі вони були українці) працювати над питаннями теорії української літератури і визначення степенів розвитку української літературної мови. «Ми найшли, — пише він, нові напрямки цієї спільної праці».

Советсько-московська пропаганда про «мир»

Як відомо, московські комуністи, а за їхнім диктатом і українські ступайки, на всіх міжнародних зустрічах — релігійних, наукових, а чи які б вони не були — завжди до програми їхніх нарад пхають свої виступи «про мир», про «спасіння людства від жаху війни» і тим подібну пропаганду. Розуміється, не обійшлося без такої московської пропаганди і на симпозіумі в Гарварді.

В. Русанівський пише в цій своїй вістці-дописі, що під час розмов «ми обмінялися поглядами на різні справи і, розуміється, на одну дуже важливу: як запевнити існування людства? Як звільнити планету (тобто нашу землю) від атомової зброї? На жаль, — до-

дає В. Русанівський, — (атомові) випробування продовжуються в Неваді». Тут «забув» В. Русанівський додати, що такі ж атомові випробування відбуваються також в Советському Союзі.

«Американські науковці, — продовжує В. Русанівський, — подібно як і ми (тобто сов. науковці) говорили про світ без воєн, і за співпрацю, про науку і наукові контакти, які можуть розвиватися тільки в мирних обставинах».

Тут мусимо погратулювати нашим московським вислужникам, київським науковцям: вони знаменито використали цей науковий симпозіум в Гарварді нібито для вивчення «старої української мови і літератури», а на ділі — для ширення московської пропаганди про мир у світі, якому найбільше загрожує сама Московія.

Чи українські науковці мусіли брати участь в тому симпозіумі?

Як довідуємося, цей симпозіум відбувся заходами американської установи, що займається міжнародними вимінами і дослідями для найвищої американської наукової інституції ACLS (Американська Рада вчених товариств), а організацією симпозіуму в Гарварді займався університетський відділ слов'янських мов, який очолює проф. катедри української літератури ім. Д. Чижевського — д-р Григорій Грабович. А це значить, що його, симпозіум, не організував Український Дослідчий Інститут при Гарвардському університеті, тобто не «Український Гарвард».

І тут насувається питання: чи українські науковці, які працюють в Українському Дослідчому Інституті при Гарвардському університеті і є оплачувані українськими грішми, зложеними українцями, знаючи наперед, що ті «советські науковці», хоч і українського роду, які зі страху чи великого вислужництва навіть не назвали себе українськими, а тільки «советськими науковцями» (москалі завжди і всюди називають себе «російськими науковцями»), не будуть гідно заступати українську науку, а будуть говорити те, як їм накаже Москва, — мусіли брати участь в тому симпозіумі?

І ще одне питання: В. Русанівський написав у своєму звіті, що програму симпозіуму вкладали спільно гарвардські і київські науковці. Чому ж тоді гарвардські науковці українського роду, коли київські представники почали базікати «про мир» і «плянету без атомової зброї», не запротестували проти того базікання, заявляючи, що цей симпозіум має радити над старинною українською мовою і літературою, а не над справами миру у світі і усунення атомової зброї з нашої плянети. Гарвардські науковці українського

роду повинні були заявити, що це є науковий симпозіум і на ньому мають обговорюватися наукові справи, а не роззброєна конференція, на якій радять про мир і знищення атомової зброї.

Дивна спільна знімка учасників симпозіуму

Звіт-статтю В. Русанівського про відбуття гарвардського симпозіуму в англomовних прогресивних «Українських вістях» прикрашує спільна знімка учасників-науковців, які брали в ньому участь, на якій найшовся також не-науковець, а дипломат, Вілліям Кортней, назначений американським урядом консулом до столиці України, Києва. Постає питання, яким чином п. Кортней, не-науковець, найшовся на науковому симпозіумі, і хто його запросив: гарвардські науковці, гарвардські-українські науковці, а чи «советські» науковці? Ця знімка рівнож насуває різні думки і здогади.

По-перше: чому до тієї спільної знімки не стали всі учасники-науковці, які брали участь в нарадах? На знімці бачимо всіх чотирьох «советських» професорів з Києва, а з гарвардських професорів тільки одного професора українського роду, проф. Г. Грабовича. Чому до знімки не стали українські професори: О. Прицак, І. Фізер, і Н. Пилип'юк, які брали участь у симпозіумі і читали на ньому свої праці?

По-друге: якщо (припустім) ті українські гарвардські професори вважали за невідповідне, чи негідне ставати до спільної знімки з київськими учасниками симпозіуму, то чому вони взагалі не відмовилися від участі в ньому? Також чомусь не стали до тієї спільної знімки два не-українські гарвардські науковці, які брали участь у симпозіумі і читали свої доповіді (проф. Г. Гант і Е. Кінан)?

З гарвардських професорів українського роду до спільної знімки станув чомусь тільки один проф. Г. Грабович? Про нього нещодавно була вістка в українській національній пресі у вільному світі, що він брав участь в науковому Шевченківському симпозіумі в Києві, але він чомусь не подав жодного звіту в українській незалежницькій пресі з тих київських нарад, а головне: чомусь не виявив, яка тема була його київської доповіді? Чи може проф. Г. Грабович і там знеславляв нашого Шевченка, як він знеславив його у своїй книжці, виданій у Гарварді, що й москалі на таке не зважилися, хоч як вони ненавидять нашого великого національного Пробудителя?

Українська суспільність у вільному світі, а також в Україні, че-

кає звіту, чи бодай вияснення, від українських гарвардських науковців, про цей гарвардський симпозиум.

П.С.: Вже після написання тієї статті, в «Українських вістях», Детройт, з 26-го квітня ц.р. появилася звіт про Гарвардський симпозиум, п.з. «Симпозиум класичної літератури в Гарварді», підписаний (ФКУ-Кембрідж, МА). Цей звіт тільки уточнює деякі подробиці, яких не було у звіті В. Русанівського, але також не вияснює питань, заторкнених у нашій статті. Напр., звіт (ФКУ) подає дату симпозиуму як 14-16 січня ц.р., а також хто і які доповіді читали на тому симпозиумі та хто вони по національності ті «советські науковці». Це були: д-р Ігор Дзевєрин, директор інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка; академік Віталій Русанівський, директор Інституту Мовознавства ім. О.О. Потебні; д-р Ростислав Радишевський, старший науковий співробітник відділу давньої української літератури з Інституту Літератури, і д-р Сергій Ермоленко, співробітник Інституту Мовознавства.

З того виходить, що всі чотири учасники симпозиуму з Києва українського роду, але В. Русанівський назвав їх чомусь «советськими вченими», а не українськими вченими. . . Правда, тут дехто може закинути нам: «добре тобі показувати твою 'відвагу' в Америці, але в краю справа представляється цілком інакше. . .». Воно трохи і так, а трохи і не так. В Советськiм Союзi ще аж так зле не є, щоб москалі забороняли українцям називати себе українцями. Адже ж всім українцям у СРСР пишуть у паспорті, що їхня національність є українська, а не «советська», то нічого акад. Русанівському не грозило б, як би він був написав у своєму звіті, що в Гарвардському симпозиумі брали участь українські, а не «советські» науковці.

Наука, досліді

Петро ОДАРЧЕНКО

ШЕВЧЕНКО І КУХАРЕНКО

(До 125-ліття з дня смерти Я. Г. Кухаренка)

Восени цього року минуло 125 років з дня смерти Якова Гарасимовича Кухаренка — українського письменника, етнографа, нащадка славних запорозців, наказного отамана Чорноморського козацького війська. Листування Т. Шевченка з Я. Кухаренком свідчить про їх щирі дружні відносини і становить важливий матеріял до біографії й творчості Т.Г. Шевченка і Я.Г. Кухаренка.

Яків Кухаренко народився 1800 року в родині запорозького полковника. У цій родині з великою любов'ю зберігалися старовинні козацькі звичаї. Тут панував дух запорозької старовини¹.

1814 року Якова Кухаренка — за тодішнім звичаєм — зарахували на військову службу. У цей час він навчався в Катеринодарській військовій гімназії. 1821 року при цій гімназії відкрили клас воєнних наук — артилерії та фортифікації. Яків Кухаренко закінчив його одним із перших.

1823 року Я. Кухаренко одержує чин хорунжого й починає військову службу в різних артилерійських частинах. Починаючи від 1823 року й до самої смерти — до 1862 року Яків Кухаренко увесь час служив у війську.

У жовтні 1831 року Я. Кухаренка обирають до військової канцелярії Війська Чорноморського асесором (засідателем у військовому суді).

30 листопада 1834 року військова канцелярія ухвалила постанову про складання «Історичних записок про Військо Чорноморське» і запропонувала керівництво справою доручити осавулові Я. Кухаренкові. У цей час Яків Кухаренко був уже відомий як людина здібна, освічена, з нахилом до літературної діяльності.

1835 року Я. Кухаренко виконав це доручення й написав «Історичні записки про Військо Чорноморське». Але цю працю Я. Кухаренка видали лише через 25 років після його смерти (1887 р.) та ще й за підписом Кухаренкового співавтора — Олександра Туренка.

На початку 30-их рр. Я. Кухаренко часто бував у Харкові. Тут він познайомився й зблизився з українськими письменниками й

1. Василь Орел. З біографії та літературних зв'язків Я. Кухаренка. «Радянське літературознавство», 1969, 2, стор. 84.

культурними діячами — з М. Костомаровим, О. Корсунем, І. Срезневським та іншими.

1836 року Я. Кухаренко написав драматичний твір під назвою «Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками». «Точна хронологічна фіксація подій, зазначає М. Зеров, — річ для Кухаренка важлива. Кубанський патріот, причетний до культу запорозької традиції, він збирає у п'єсі чимало рис, характерних до місцевих обставин і доби перших колонізаційних заходів»².

Під час однієї з своїх поїздок до Харкова Я. Кухаренко передав свою п'єсу І. Срезневському, сподіваючись, що вона буде надрукована у Харкові. Але Кухаренкова п'єса пролежала там аж до 1861 року і тоді була нарешті надрукована в Петербурзі в журналі «Основа».

У п'єсі Кухаренка змальовано життя й побут козаків, які після ліквідації Запорозької Січі переселилися на Кубань.

Короткий зміст п'єси такий: Дівчина Маруся, дочка козачки-вдови, кохає молодого козака Івана, але мати хоче віддати дочку за немолодого вже курінного Харка. Перемагає молода пара. На допомогу їй приходять Іванів хрищений батько, його брат і сусідська дівчина. Спільними зусиллями вони повінчали п'яного Харка з старою дівкою Кулиною, яку Харко раніше одурив і покинув. А Маруся одружується з Іваном.

П'єса Я. Кухаренка подібна до «Наталки Полтавки» І. Котляревського не тільки своїм сюжетом, а й уведенням у текст великої кількості українських народних пісень.

1878 року М. Старицький і М. Лисенко переробили Кухаренкову п'єсу в оперету «Чорноморці». Лібрето написав драматург Михайло Старицький, а музику композитор Микола Лисенко. У такому переробленому вигляді оперета «Чорноморці» мала великий успіх на сцені впродовж багатьох десятиліть.

Я. Кухаренко написав також поему «Харко, запорозький кошовий», яка подібна своїм змістом до «Енеїди» І. Котляревського. Етнографічний характер мають його нариси «Пластуни», «Вівці й чабани в Чорноморії», переробка народньої казки «Вороний кінь» та «Чабанський словарь».

Збірка творів Я. Кухаренка вийшла в Києві 1860 року.

1851 року Я. Кухаренко був призначений наказним отаманом Озівського війська. А 1853 року був підвищений до звання генерал-майора. 1861 року Я. Кухаренко виконував обов'язки наказного отамана Чорноморського війська.

Незважаючи на свій високий пост, Я. Кухаренко був щирим українським патріотом і приятелював із українськими письменниками, зокрема з Тарасом Шевченком.

2. М. Зеров. Лекції з історії української літератури. Видання Канадського Інституту українських студій. 1977. Стор. 52.

Життя повного сил і енергії козацького отамана раптом урвалося в таких обставинах. 19 вересня 1862 року Я. Кухаренко їхав із своїм зятем з Катеринодара до Ставрополя. На дорозі на них напали вісім черкесів. Старий козарлюга люто оборонявся від нападу, та не рівні були сили. Дві ночі їхали черкеси ярами та балками, ховаючись від людського ока. Кілька разів падав Кухаренко з конем, кілька разів перепливав через холодну воду річок і, змучений фізично й морально, опинився в черкеському аулі в полоні, де незабаром — 26 вересня (8 жовтня н. ст.) — й помер.

Син Я. Кухаренка осавул Степан поспішав визволити батька з неволі, але застав уже холодний труп, за який черкеси вимагали 6000 карбованців. Син заплатив викуп і привіз домовину батька до Катеринодара, де 6 (18) жовтня й поховано козацького отамана.

Люди, які знали Я. Кухаренка, згадували про нього як про дуже добру людину. У той час, коли більша частина козацької старшини, одержавши дворянство, чини й землю, ставала байдужою до своєї історії і навіть ворожою до своєї нації, Я. Кухаренко, за свідченням сучасників, ще до знайомства з Костомаровим і Шевченком був щирим українським патріотом.

На поминках по Кухаренкові в Петербурзі Зосим Недоборовський так характеризував козацького отамана: «Натура покійного Якова Герасимовича справді ж була щира, козацька; своєю любов'ю до України й до рідної мови він оставив по собі дорогу пам'ять. . . Поважали ми його й за те ще, що не було в нього тієї пихи панської, що він дивився на кожного, як на рівного, і обходився з кожним по-братерськи, як слід вірному потомкові козака-запорожця. Бачили ми його веселий сміх, бачили й його дорогі сльози»³.

П. Зайцев додає таке пояснення: «Мова тут ішла про. . . повні національного трагізму сльози старого запорожця над Шевченковим 'Кавказом', власне над цим місцем із поеми:

«І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру — не чорну; довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О, друже мій добрий! Друже незабутий!
Живою душею в Україні витай. . .»

Ці слова поета стосуються офіцера Якова де Бальмена, приятеля Шевченкового, який загинув на Кавказі, куди його загнала доля, в бою з черкесами. Кухаренка також звали Яковом, і доля його була подібна до долі Якова де Бальмена.

Друкуючи промову Недоборовського, редакція журналу «Осно-

3. П. Зайцев. Примітки до 10 тому творів Шевченка за ред. П. Зайцева. 2-ге видання. Чикаго. 1960, стор. 285-286.

ва» не могла, звичайно, з цензурних причин вмістити цієї цитати, але щоб громадянство розуміло про що йде мова, редакція подала останні два рядки:

«О, друже мій добрий! Друже незабутий!
Живою душею в Україні витай!»

Усі свідомі громадяни знали тоді поему «Кавказ» з рукописних копій, або з нелегального ляйпцігського видання 1859 року «Новые стихотворения А. Пушкина и Т. Шевченка»⁴.

*
**

Я. Кухаренко познайомився з Т. Шевченком 1840 року в Петербурзі. Незважаючи на велику різницю в віці — Кухаренко був на 14 років старший від Шевченка — і незважаючи на велику різницю в суспільному становищі, — їхня приязнь була міцною і тривалою. Буваючи в Петербурзі, Я. Кухаренко зблизився не тільки з Шевченком, а й з іншими молодими українцями — Семенком, Сьлканом, композитором Гулак-Артимовським та ін.

Я. Кухаренко — як великий знавець козацької історії та життя й побуту кубанських козаків — на думку деяких критиків, міг допомогти Шевченкові в написанні творів на історичні теми, зокрема таких творів як «Сліпий» («Невольник») і «Кавказ».

Дружні взаємини між Шевченком і Кухаренком яскраво відбиваються в їхньому листуванні. На жаль, тільки частина листів дійшла до нас: 12 листів Шевченка до Кухаренка і 7 листів Кухаренка до Шевченка.

У листі з 30 вересня 1842 року Т. Шевченко дякує Я. Кухаренкові за його лист і далі пише: «Переписав оце свою «Слепую» (мова йде про поему «Слепая», написану російською мовою в першій половині 1842 року) та й плачу над нею: який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом». І далі Шевченко пише: «Не хочеться, дуже не хочеться мені друкувати 'Слепую'»⁵. Так ця поема й не була надрукована за життя поета. Вперше цю поему Шевченка опубліковано 1886 року в журналі «Кіевская Старина».

В лютому 1843 року в листі до Кухаренка Шевченко повідомляє, що він хоче намалювати портрет кошового отамана Чорноморського козацького війська Антона Головатого (1744-1797) і зробити літографію (200 примірників): «Я зроблю рисунок і пошлю його в Париж літографувати». І далі Шевченко розповідає про свій задум: «Я думаю його нарисувати, що він стоїть сумний коло Зимнього дворця, позаду Неви, а за Невою кріпость, де конав Павло

4. Там же, стор. 286.

5. Всі цитати з Шевченкових листів до Кухаренка беремо з 6-го тому Повного зібрання творів Шевченка. К. В-во Академії Наук Української РСР, 1964.

Полуботок». Як відомо, чернігівський полковник, а з 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок помер ув'язнений в Петропавлівській фортеці.

2 листопада 1844 року Я. Кухаренко пише листа, звертаючися до Шевченка такими словами: «Брате, курінний товаришу Тарасе Григоровичу». І далі запитує: «Що ти, брате, думаєш з 'Побитом' — напиши мені по правді, а я не тільки 'Побит', готов і душу свою послать тобі».

Особливо цікавий лист Шевченка з 26 листопада 1844 року: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися».

Межигірський Спас — це монастир під Києвом. Побудовано його десь у XII столітті, а з 1672 р. він став запорозьким. А 1787 року цей монастир згорів. Хортиця — це острів на Дніпрі, де в XVI ст. була Запорозька Січ. В кінці XVIII ст. цариця Катерина II заселила ці історичні місця німецькими колоністами.

У цьому ж листі Т. Шевченко повідомляє, що в Петербурзькій Медико-хірургічній академії організовано український аматорський гурток, який готує до вистави п'єси «Москаль-чарівник», «Сватання на Гончарівці» і Шевченків твір «Назар Стодоля».

У грудні 1844 року Шевченко в своєму листі просить Я. Кухаренка прислати свою п'єсу «Чорноморський побит». І далі цей короткий лист закінчує такими промовистими словами:

«Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому й казатъ. Козацтво ожило!!!

Оживуть гетьмани
В золотім жупані,
Прокинетесь доля,
Козак заспіва:

Нема в краю
Нашім ні німця. . .

Український шевченкознавець Олександр Дорошкевич дає такий коментар до цього цікавого листа: «З листування Шевченка ми знаємо, що в Петербурзі утворився з української молоді 'кіш' на чолі з 'отаманом' Кухаренком і з участю 'курінного отамана' Шевченка. . . Цей інтимно-товариський гурт складався майже виключно з досить демократичної різночинської молоді. . . це 'земляцтво' було далеко свідоміше й активніше, як Гребінчине коло; за головну рису його соціальної психології, на мою думку, правила *активна* національна романтика. Певна річ, світоглядом своїм ця молодь не була одноманітна: там були й радикально настроєні інтелігенти, і помірковані обивателі, і активні українські культурники. Шевченко серед них був найяскравіший хистом і найвиразніший ідеологією, хоч його світогляд у ті роки ще остаточно не

формувався. Проте це оточення віджило Шевченка в товариському колі і дало йому стимули до корисної роботи. З певним наближенням до істини можна сказати, що 'Кобзар' 1840 року, почасти й 'Гайдамаки' 1841 р., відбивають світогляд і літературні смаки цього оточення»⁶.

23 березня 1845 р. Шевченко пише Кухаренкові: «Я сьогодні Петербург покидаю. Буду літом у Таганрозі, то, будь ласкав, напиши до мене, як там шлях знайти до твого гнізда».

25 квітня того самого року (1845) Кухаренко відповідає: «Курінний товаришу! Брате! Тарасе Григоровичу! Из Таганрога дві дороги на нашу Україну. . .». І далі він докладно пояснює, як можна найкраще доїхати до того місця, де він живе.

У цьому ж листі Кухаренко повідомляє, що Таганрозька трупа грає його п'єсу «Чорноморський побит». І закінчується цей лист такими словами: «Нічого більше тобі не скажу, надіюсь балакати, побачившись, а до того часу будь здоров, як вода, багатий, як земля; бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, а я поки світа сонця

Тобі, брате!
Буду щиро слугувати⁷,
Я. Кухаренко».

Але обставини так склалися, що Шевченко не відвідав Кухаренка в Таганрозі, і взагалі Шевченкові ніколи не довелося побувати в Таганрозі й на Кубані.

Коли Шевченка заарештували й заслали в солдати до Казахстану, листування урвалося. Кухаренко не знав, де перебуває Шевченко. Настала майже десятирічна перерва в листуванні. Перерване листування відновилося 1854 року, коли Шевченко написав Кухаренкові довгого листа з Новопетровського укріплення. У цьому листі, датованому 1,10 і 16 квітня, Шевченко розповів про своє тяжке життя на засланні. Кухаренко одержав цього листа з дуже великим запізненням, бо Шевченко послав листа на стару адресу, де Кухаренка в той час вже не було.

Аж через два з половиною роки Я. Кухаренко зміг нарешті відповісти Шевченкові. У листі з 18 грудня 1856 р. Кухаренко пише, що він ні від кого не міг дізнатися, де «дівся» Шевченко, і тому не міг написати йому листа. У цьому листі Кухаренко пише: «У Москві Щепкін прочитав мені напам'ять 'Пустку'. Я зараз одгадав. Хіба дивно пізнати мову Тарасову, знаючи Тараса добре? Потім приходив до мене Щепкін. . . Я йому прочитав твоє письмо до мене. Він заплакав. Довгенько говорили об тобі, хто що знав». Далі Кухаренко пише, що всі твори Шевченка, надруковані до

6. Олександр Дорошкевич. Етюди з шевченкознавства. Х.-К. 1930. ДВУ (Інститут Тараса Шевченка), стор. 74-75.

7. Всі цитати з Кухаренкових листів до Шевченка беремо з книжки: Листи до Т.Г. Шевченка. К. В-во Академії Наук Української РСР. 1962.

арешту («до твоєї лихої години») у нього є. Кухаренко просить, щоб Шевченко прислав йому свої нові твори. Разом із цим листом Кухаренко послав Шевченкові 25 карбованців.

Одержавши цього листа, Шевченко був дуже зворушений і 22 квітня 1857 року він пише своєму щирому приятелю:

«Христос Воскрес! Батьку отамане кошовий! Якраз на Великдень привезла мені астраханська пошта твоє дружнєє ласкавєє письмо і 25-рублевую писанку. Зробив ти мені свято, друже мій єдиний! Таке свято, таке велике свято, що я його і на тім світі не забуду!».

Про цей лист Кухаренка Шевченко згадав пізніше і в своєму «Щоденнику» такими словами:

«Від 1847 року, з розпорядження вищого начальства, всі друзі мої мусіли були припинити зо мною всякі зносини. Кухаренко не знав про таке розпорядження. Але не знав також і про місце мого перебування. І, бувши в Москві під час коронації депутатом свого війська, познайомився із старим Щепкіном і від нього довідався про місце мого заслання. І, найблагородніший друг! — написав мені найщирішого, найсердечнішого листа. За десять літ — і не забути друга, та ще й друга в недолі. . . З цим самим листом прислав мені 25 срібних карбованців. . . І я не знаю, чим і коли я віддячуся йому за таку щирю й нелицемірну жертву»⁸.

У листі з 22 квітня 1857 року Шевченко пише, що він одержав від Лазаревського звістку про те, що скоро буде звільнений з заслання. І далі він з великою тугою пише про свої змарновані роки в неволі:

«І плачу, і молюся, і все-таки не вірю. Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою віру і надію, а вона була колись чиста, неперочна, як те дитятко, взяте од купелі, чистая і кріпкая, як той самоцвіт. . . Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно. А витерпїть?».

У цьому ж листі Шевченко пише, що як він уже буде вільний, то хотів би поїхати на Чорноморію:

«Я ще її зроду не бачив. Треба хоч на старість подивитися, що то таке, та славна Чорноморія».

Шевченко висловлює надію, що може на волі «на старість попробує писати прозу». А про вірші, — каже він, — «уже нічого й думать».

Але ця зневіра в свої сили скоро минає, і Шевченко в наступному листі — 5 червня 1857 року — пише:

«Батьку отамане кошовий! І друже мій єдиний! . . Я писав тобі. . ., що вже не втну нічого віршами. . . Правда, я сам думав,

8. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в шести томах. Том п'ятий. К. В-во Академії Наук Української РСР. 1963, стор. 14.

що я вже зледащів, захолонув у неволі, аж бачу — ні. Нікому тільки було огню положить під мое горем недобите старе серце. А ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув того святого огню».

Звістка про волю і щирий приятельський лист Кухаренків воскресили в змученій душі поета пригаслі сили, і знову українська муза обняла й приголубила його. Шевченко кидає свої російські писання, які були, як каже акад. С. Єфремов, — «супутниками злиднів, ознакою й показчиком психічної депресії»⁹. І далі цілком слушно С. Єфремов пише: «Безпросвітня неволя, одноманітне животіння вбили були в ньому до самого себе віру — він 'сам думав, що вже зледащів, захолонув в неволі», загасили іскру надхнення. Йому треба було, щоб хтось підложив 'того святого огню', щоб 'серце заплакало'. Цим 'святим огнем' і був великодній лист Кухаренка». Подих свободи повернув Шевченкові творчі сили. Першим твором Шевченка після виходу з «незамкнутої тюрми» був новий варіант поеми «Москалева криниця». Написану раніше на цей сюжет поему Шевченко переробив і присвятив її Кухаренкові. Цю поему, а також давні твори, написані раніше — «Вечір», «Чернець» — Шевченеко послав Кухаренкові, щоб той порівняв їх і сказав свою думку: «Чи помолодшав я через 10 літ неволі, чи постарішав серцем, скажи мені, мій брате рідний».

1 липня 1857 року Шевченко в «Щоденнику» писав:

«Не знаю, чи дістану я тут од Кухаренка його думку про мое останнє чадо («Москалева криниця»). Я ціную його думку щирого самобутнього земляка мого».

У листі з 7 серпня 1857 року Кухаренко знову заохочує Шевченка писати поезії:

«Не кидайся діла, сіряче, не оставляй писати, бач, сам здоров: погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий, вітерок повіяв, поносить золу, найшов іскорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожаром».

Передбачення Кухаренка здійснилися. Сім років Шевченко не писав поезій — від 1850 до 1857 року. Тяжкі обставини підневільного життя примусили його припинити поетичну творчість. Але після цієї вимушеної семирічної перерви вітер волі роздув вогонь і справді «покотив пожаром». Починаючи від 1857 року й до кінця свого життя, себто за останні три роки свого життя — Шевченко написав свої найвидатніші твори: великі поеми «Москалева криниця», «Неофіти», «Марія» і 50 інших поетичних творів великої художньої майстерності й глибокого ідейного змісту. Останні три роки життя геніяльного українського поета — це були роки найбільшого розцвіту його могутнього таланту. Після семирічної перерви справжнім «пожаром» запалав його творчий геній. Кухаренкове передбачення здійснилося!

9. Акад. С. Єфремов. Спадщина Кобзаря Дармограя. «Україна», 1925, кн. 1-2, стор. 13.

15 серпня 1857 року Шевченко пише Кухаренкові, що він уже звільнений із заслання, що він уже в Астрахані, але він не зможе приїхати в Чорноморію: «Думав я, їдучи в столицю, завернуть до вас на Січ, поцілувать тебе, твою стару і твоїх діточок, але не так воно робиться, як нам хочеться».

Довго чекав Шевченко відповіді на свого листа. Розпитував у листах своїх друзів, що сталося з Кухаренком, чому він не пише. Але Кухаренко не винен був у цьому. Кухаренків лист блукав шість місяців, поки, нарешті, потрапив до адресата.

16 лютого 1858 року Шевченко пише Кухаренкові:

«Батьку отамане кошовий! Письмо твое од 7 августа того року (1857) із Скатеринодара получил я 10 февраля сього року, аж у Нижньому Новгороді. Попошукало-таки воно мене немало часу та спасибі, що хоч коли-небудь, а все-таки найшло. А то вже я не знав, що й думать про тебе».

У цьому ж листі Шевченко пише, що йому не пощастило здійснити свого наміру — приїхати до Кухаренка в гості на Кубань. У цьому ж листі Шевченко посилає свої нові поезії «Доля», «Дума», «Слава».

21 лютого 1858 року Кухаренко повідомляє про одержання «Москалевої криниці» та автопортрета Шевченка. Цей автопортрет Кухаренко показував в Одесі тим, «хто не цурається нашої мови». І далі Кухаренко пише: «Бачив, як тебе, мій друже єдиний, українці дуже люблять і радуються, що ти жив еси». У цьому ж листі Кухаренко розповідає, що він зустрівся з салдатом Петром Шевченком і, повіривши, що він брат Тараса Шевченка, пригостив його і дав йому 10 карбованців.

З приводу цього П. Зайцев у своїх коментарях пише: «Якийсь спритний ошуканець-салдат почав на Кубані грати ролю поетового брата, а Кухаренко давав йому гроші й гостив його в себе та ще й Шевченкові докоряв, чому не написав йому про «рідного» брата, що служить на Чорноморії»¹⁰.

Шевченка ця історія тільки розважила. В листі з 17 січня 1859 року він писав: «Спасибі тобі, мій друже єдиний! У мене єсть брати Микола й Йосип, а Петра нема. Бог його знає, відкіля він узявся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде».

Останній відомий нам лист Шевченка до Кухаренка датовано 25 березня 1860 року. У цьому листі Тарас Шевченко писав:

«Батьку отамане кошовий! Посилаю тобі к Великодню замість писанки 'Хату'. І не журнал, а тільки альманах, попередник нашого будущего журналу 'Основа'. . . Збирай, батьку, чорноморську запорозьку старовину та й присилай на мое ім'я, а я передаватиму в редакцію».

10. Т. Шевченко. Твори. Том X. Чикаго, 1960, стор. 367-368.

Цей альманах під назвою «Хата» видав 1860 року П. Куліш. В альманасі опубліковано твори Є. Гребінки, П. Куліша, М. Вовчка, Т. Барвінок, Я. Щоголева й десять нових поезій Шевченка.

Та не судилося Шевченкові працювати в журналі «Основа». Наступного року 1861 березневе число «Основи» вийшло з жалобним повідомленням про смерть великого поета та про його урочистий похорон, що перетворився у величну демонстрацію великої любови й глибокої пошани до геніяльного пророка України і великої ненависти до російського царського самодержавства, що тяжкою 10-літньою неволею призвело до передчасної смерті Т. Шевченка на 47-ому році його життя.

Через рік після смерті Тараса Шевченка — зимою 1861-1862 р. Кухаренко під час перебування в Петербурзі в колі своїх приятелів слухав читання поеми Шевченка «Кавказ» і від великого зворушення гірко плакав, немов передчуваючи, що й його чекає така доля, як Шевченкового приятеля Якова де Бальмена.

Дружба між Шевченком і Кухаренком може здаватися дивною: між ними були великі різниці і в віці і в соціальному становищі. Обох їх ріднила велика любов до українського народу, до рідної мови, до рідної культури. Їх приязнь почалася на ґрунті спільних літературних інтересів. Кухаренко був щиро захоплений «Кобзарем» Шевченка. Поетичні твори великого українського поета, крім глибокого ідейного змісту та високої художньої майстерности, imponували й запорозькому патріотизмові кошового отамана Якова Кухаренка. Шевченко впровадив Кухаренка до гуртка своїх приятелів «куреня». У цьому «курені» Шевченко став «куриним товаришем», а Кухаренко «отаманом-кошовим». «Шевченко не переставав ніколи його шанувати й мало перед ким іншим так щиро зв'язався з своїми найінтимнішими думками»¹¹.

Яків Кухаренко був дорогий Шевченкові, як зазначає Ананій Лебідь, — «своєю безпосередністю, щирістю, чутливістю. Кухаренко вірив у Шевченка, і це, як моральна підтримка, особливо в тяжкі часи сумнівів, набувало великої ваги для поета»¹².

Шевченкова приязнь до Кухаренка, крім особистих моральних якостей цього козацького отамана, мала ще один стимул — вона була зв'язана з великою любов'ю Шевченка до героїчного минулого українського народу, до славного Запорозжя з його братерською волею, з його славними лицарями-запорозжцями.

В особі Кухаренка Шевченко бачив гідного нащадка борців за волю України.

11. Там же, стор. 285.

12. А.Л. Шевченко і Кухаренко. Коментарій до «Щоденника» Шевченка. Шевченко. Твори. Том IV. За ред. акад. С. Сфремова. К. Видання Української Академії Наук. 1927, стор. 241-247.

Яків СОРОКЕР

ЛЮДВІГ ВАН БЕТГОВЕН ТА СИН ОСТАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНА

Любителям музики добре відомі три Квартети Бетговена (твори 59-й), написані на замовлення посла російської імперії в Австро-Угорщині, графа Андрія Розумовського, та ж йому присвячені. Не менш відомі і такі шедеври великого німецького композитора, як П'ята та Шоста симфонії (твори 67 і 68), обидві присвячені двом приятелям та покровителям Бетговена — тому ж Андрієві Розумовському та князеві Францу-Йозефу Лобковичу. Проте цим аж ніяк не обмежуються зв'язки Людвіга Бетговена з Андрієм Розумовським — сином українського гетьмана Кирила. То були тісні, довголітні приятельські та ділові зв'язки, що вплинули на творчий особисте життя композитора і позначалися на музичній культурі тогочасного центра європейської музики, столиці Австро-Угорщини — Відня.

... Історія роду Розумів-Розумовських бере свій початок у далекому минулому. Найстарший відомий нам представник цього роду був Яків — рядовий козак з хутора Леміші, Козелецького повіту, Чернігівської губернії. Як переказують, прізвиськом «Розум» вперше стали називати лейстрового козака, сина Якова — Григорія, який любив собі випити горілки, а потім, постукуючи по лобі, промовисто вірикав: «Ото ж голова! Ото ж розум!»¹. Незабаром прізвисько «Розум» перетворилося на «Розумовський» і, нарешті, зовсім на російський манір — «Разумовський».

Два сини Григорія Розума — Олексій та Кирило (другий молодший за першого 19 років) своїм справді казковим виходом у світ, карколомною кар'єрою зобов'язані по суті справи, музичним здібностям, якими їх щедро обдарувала природа, як і, до того ж, поставою та чоловічою вродою.

Хлопчиком старший брат — Олексій пас громадську отару. В нього рано виявилися неабиякі співочі здібності та любов до гри на бандурі. Дячок із сусіднього села навчив його писати. 1731 року придворний полковник якимсь випадково почув, як, тоді вже 22-літній, Олексій співав у Лемішській церкві та забрав його з собою до Петербурга, щоб він, як і багато його земляків — українських хлопців — потішав тендітні вуха російського панства.

1. Див.: А. А. Васильчиков. Семейство Разумовских. Т.т. 1-V. Петербург, 1880-1894.

Олексія взяли до придворного хору і незабаром його почула — та побачила цесарівна Єлизавета Петрівна. . . 1742 року відбувся таємний шлюб Єлизавети, на той час вже імператриці «всея Руси», з Олексієм Розумом-Розумовським. Не без його впливу цариця відновила гетьманство на Україні і гетьманом став молодший брат Олексія — Кирило.

Майбутній гетьман — Кирило, як і його брат, в дитинстві чабував у Лемішах, а 1743 року, 15-літнім хлопцем, за розпорядженням і на кошти брата (котрий вже був поважною людиною в Петербурзі) поїхав вчитися до Німеччини та Франції. 1750 року він став гетьманом Лівобережної України й ним захопилася нова імператриця — Катерина Друга. Але захоплення тривало недовго, бо Кирило аж надто дбав про зміцнення гетьманської влади та її суверенність, що імператриці не подобалося. 10 листопада 1764 року вона видала указ про скасування гетьманства.

Тарас Шевченко в поемі «Невольник» (друга редакція поеми «Сліпий») зло висміяв Кирила Розумовського за те, що він, наче мавпа, дотримувався звичаїв царського двору, схилився перед Катериною та покірно служив їй:

«. . . Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали».

Андрій Розумовський, що народився 1752 року в Лемішах і помер 1836 року у Відні, був четвертим з п'яти синів гетьмана Кирила. Він увійшов в історію як дотепний дипломат і, ще важливіше, як один з найосвіченіших меценатів свого часу, цінитель і підтримувач мистецтва, зокрема клясичної музики.

Андрій здобув різносторонню освіту, як військову, так і цивільну. Закінчив з відзнакою Страсбурзький університет. Двірська служба переривалася періодами немилості — 1776 року Катерина усунула його від двору, а за три роки відрядила посланцем до Неаполя. Як і його предки, Андрій Розумовський мав великий успіх у представниць прекрасної статі, і перед його чарами не встояла навіть королева Неаполя Кароліна-Марія. 1788 року він одружився з Єлисаветою, графинею Тун, старшою сестрою князя Карла Ліхновського — одного з покровителів і друзів Бетговена.

Дальший послужний список Андрія Розумовського включає службу в посольствах Копенгагена, Стокгольма і, нарешті, Відня, куди він прибув 1790 року на посаду «міністра до короля угорсько-богемського». Після ще одного періоду опали новий цар Олександр в 1801 році знову повертає А. Розумовського до Відня.

Під час Віденського конгресу (22-25 вересня 1814 року) палац Розумовського стає свого роду світським і політичним центром,

місцем зустрічей, переговорів, знайомства монархів і політичних верховодів. Саме А. Розумовський рекомендує королям Данії, Пруссії, імператорові Олександру Першому одну з «дивовиж» австрійської столиці — глухого композитора Людвіга ван Бетговена. Короновані сноби вважають за честь потиснути руку славетному, але непокірливому та сурепчливому музиці.

За його участь у віденському конгресі графові Розумовському 1815 року надано титул «ясновельможного князя». Його обдаровано також і іншими титулами та нагородами: Дійсний дорадник Імператора Російської імперії, Сенатор, Кавалер орденів Св. Андрія, Св. Олександра Невського, Великого Хреста Володимира 1-го класу тощо.

Але не цим, ясна річ, прославився син гетьмана Кирила. Роля Андрія Розумовського в музичному житті, в розвитку музичної культури кінця XVIII — початку XIX століть значна, хоч і недостатньо висвітлена в літературі і донині належно не оцінена.

У довіднику «Historisches Taschenbuch» (Відень, 1863) відмічено, що «роля, яку виконував Андрій Розумовський у Відні того часу (йдеться про 800-і-10-і роки минулого століття. — Я.С.) була надзвичайною за своїм значенням». Антон Шіндлер — близький приятель Бетговена — назвав Розумовського «одним з перших, хто розпізнав і привітав новий рух у музиці»² і, серед покровителів Бетговена, людиною, якій дано було у великій мірі впливати на його долю. Шіндлер, очевидно, натякає тут на те, що Розумовський визнав достоїнства пізніх творів Бетговена, що їх багато сучасників зовсім не зрозуміли через їхню глибину та складність мови.

Розумовський здобув пошану та дружбу двох величних австрійських композиторів — «ранніх віденських клясики» — Гайдна та Моцарта. З першим він музикував — грав його квартети й вивчав їх під керівництвом автора. Гайдн і Моцарт знайшли в особі Розумовського не тільки патрона мистецтв, але й витонченого знавця та цінителя музики. Саме йому довелося бути одним із небагатьох музичних діячів Відня, котрі берегли традиції Гайдна й Моцарта і сприяли розвитку тих традицій в наступні часи — в епоху Бетговена.

Андрій Розумовський був серед перших (якщо не перший) віденських друзів Бетговена. Коли 22-літній композитор приїхав з рідного Бонна та остаточно осів у Відні (в листопаді 1792 року) саме в домі Розумовського і за його участю відбулися перші прослуховування — «читання» щойно закінчених творів Бетговена, в тому числі його «первенця» — трьох Тріо для фортепіано, скрипки та віолончелі, опус 1, присвячених князеві Карлу Ліхновсько-

2. A. F. Schindler. Beethoven as I knew him. London, 1966. p. 60.

му, майбутньому шуринові Андрія Розумовського. В списку осіб, що передплатили перше видання Тріо опус 1 Бетговена, були А. Розумовський та його наречена Єлизавета Тун.

До 1805-1806 років належать уже згадані Квартети опус 59 Бетговена, присвячені А. Розумовському, котрі увійшли до блискучої збірки бетговенських творів під назвою «Квартетів Розумовського». Згідно зі звичаєм того часу, вони були замовлені Розумовським у композитора, причому умовою «замовлення» було використання хоча б однієї народної пісні в кожному квартеті. Отже до 1-го Квартету увійшла пісня «Ах талан мій, талан», до 2-го — «Слава»; в 3-му Квартеті немає справжніх народних пісень, але, на думку дослідників бетговенської творчості, тут звучать принаймні дві, близькі до українського фолкльору, мелодії: одна, що нагадує сумну, в дусі елегії, друга — веснянку.

Щодо двох щойно згаданих пісень, то обидві вперше були надруковані в «Збірнику народних російських пісень з їхніми головами» Яна Богумира Прача (чеха за національністю). За життя Бетговена і до створення ним Квартетів опус 59 в Петербурзі вийшли з друку два видання цього збірника — 1790 та 1806 рр. Бетговен, цілком імовірно, знав хоча б одне з цих видань (а, можливо, і обидва): вони, без сумніву, були в багатющій бібліотеці Розумовського, якою постійно й охоче користувався композитор; з тих видань він, певно, запозичив пісні «Талан» і «Слава».

Як добре відомо, за часів Бетговена було прийнято називати «російським» *усе*, що мало відношення й надходило з величезної Російської імперії, де жило багато народів і народностей. Розвідки та скрупульозні аналізи довели, що обидві народні пісні, використані Бетговеном в «Квартетах Розумовського», за своїми мелодійними, ладовими, ритмічними та іншими особливостями, пов'язані з українською народно-музичною мовою. Зокрема російський музиколог Вячеслав Пасхалов справедливо писав, що «хоча Прач приміщує пісню 'Ах талан мій, талан' в розділі великоросійських пісень, але ж її мелодійна структура видає її українське походження»³. В тій же статті В. Пасхалов твердить, що Бетговен іноді (скоріше через необізнаність) помилково називав українські народні мелодії «*thèmes russes*» («російські теми»). Далі той же дослідник переконливо доводить, що Бетговен взагалі віддавав перевагу не російським, а українським народним мелодіям. «Мотиви цього потягу зрозумілі, — додає В. Пасхалов. — Вони полягають в близькості української мелодії до загальноєвропейської системи»⁴.

Щодо пісні «Слава», що її цитує Бетговен у другому Квартеті опус 59, то й вона дуже близька до українського музичного ідіому

3. В. Пасхалов. Русская тематика в произведениях Бетховена. Цит. за збірником «Из советской бетховенианы», Москва, 1972, стор. 122.

4. Там таки, стор. 126.

і, зокрема, має риси споріднення з українською народною піснею (розповсюдженою в Галичині) «В неділеньку по обіді»⁵.

До цього варто додати, що звичай все українське називати «російським», на жаль, пристав аж до наших днів. Скажімо, Квартетти опус 59 Бетговена, «за інерцією», і в наші дні називають не українськими, а «російськими», так само, як і народні теми, що лягли в їхню основу. Навіть про українську національність, або, принаймні, про українське походження Андрія Розумовського не має (за невеликим винятком) згадок у величезній літературі, присвяченій Бетговену. В радянській «Музичній енциклопедії», наприклад, А. Розумовського названо «російським дипломатом і меценатом, сином дежавного діяча (?) К. Г. Розумовського»⁶...

Три твори Бетговена, про яких йшла мова, були вперше виконані 1807 року квінтетом на чолі з Ігнацом Шупанцігом — видатним скрипалем і диригентом, словенцем за національністю (його справжнє прізвище — Жупанич). Роля цього музики у виконанні та популяризації творів Бетговена справді велика та шляхетна. Хоч він був молодшим за Бетговена на 6 років, проте давав йому лекції гри на скрипці. Квінтетний ансамбль, що ним керував І. Шупанціг, був на утриманні князя Ліхновського, після чого перейшов на постійну службу до Андрія Розумовського, про що буде докладніше сказано далі.

Тим часом Бетговен створив два своїх найвизначніших твори — П'яту симфонію (прозвану «Симфонією долі») та Шосту симфонію («Пасторальну»); обидві присвячено двом особам — Андрію Розумовському та Франц Йозефу Лобковичу.

Квінтетний ансамбль Шупанціга був на службі у князя Ліхновського упродовж 5 років (1794-1799). 1808 року квінтет переходить на службу до Розумовського. Цей період (8 років) був найбільш блискучим і плідним на творчому шляху чудового камерного колективу.

Доречно нагадати читачеві, що жанр струнно-смічкового квінтету, завдяки малому складові виконавців (дві скрипки, віола, віолончель) і, всупереч цьому, багатющим, справді безмежним художнім можливостям, приваблював усіх без винятку видатних композиторів XVIII-XIX і XX століть (аж до нашого часу). Класики світової музики, і серед них Бетговен, розглядали квінтетний жанр як сферу втілення образів здебільш витончено-інтелектуальних, психологічних і створили в цій сфері прекрасні — чи не найкращі свої композиції.

5. Автор цих рядків розглядає докладніше це питання в своїй розвідці «Українські елементи в творчості композиторів-класиків» (Єрусалим, 1986, рукопис).

6. Музыкальная энциклопедия. Т. 4. Москва, 1978. Кол. 523-524.

«Квартет Розумовського» — як відтоді стали називати цей ансамбль — відіграв видатну роль у популяризації квартетної музики не тільки в Австро-Угорщині, а й в Німеччині, Польщі, Росії, куди квартет виїздив на гастролі. Сказане стосується передусім квартетних творів Бетговена — 16 Квартетів та однієї «Великої фуґи» для того ж складу виконавців. Всі вони були вперше, на високому артистичному рівні, зіграні «квартетом Розумовського». Їхні норми та стиль інтерпретації бетговенської музики стали з часом традицією, яка передавалась через живе виконання (оскільки механічного запису тоді ще не було) «у спадщину» одним поколінням музик наступному, подібно до прекрасного художнього «еталона».

Ось як характеризує взаємовідносини своєрідної «троїстої спілки» — Розумовський — Бетговен — «квартет Розумовського» — видатний австрійський музичний критик, історик і публіцист Едуард Ганслік: «Розумовський був високоосвіченим, життєлюбним аристократом з гарними манерами [...] він грав на скрипці та любив камерну музику більш за все. Спочатку він сам виконував партію другої скрипки в квартеті, але незабаром приніс в жертву свій дилетантський егоїзм і ангажував офіційно чотирьох музик — постійний ансамбль — і, рідкісний приклад щедрості мецената, — заключив з ними довічний контракт. Найбільше значення для майбутнього мистецтва мав «квартет Розумовського» в ролі інтерпретатора Бетговена, який знайшов, до того ж, в особі Розумовського сердечного друга та покровителя. Отже «квартет Розумовського» став, по суті, «квартетом Бетговена», бо він знаходився у розпорядженні великого композитора так, ніби Бетговен сам його ангажував»⁷.

«Квартет Розумовського» користувався винятково вигідними (очевидно безпрецедентними) умовами: постійна праця з багатьма, як ми нині кажемо, «бенефітами», в тому числі забезпечення страхового та пенсійного фондів. Францеві Вайсу, що грав в квартеті на віолі, було надано помешкання (для нього та його сім'ї) в одному з будинків, що межував з палацом Розумовського. (Деякий час Розумовський, подібно до угорських князів Естергазі, тримав при своєму палаці цілу симфонічну оркестру!).

...Проте лиха година не оминула мецената та артистів, якими він опікувався. На світанку 31 грудня 1814 року в полум'ї пожежі згоріла велика частина палацу Андрія Розумовського — видатного пам'ятника архітектури — і це було «початком кінця» багатства, пишності, щедрості мецената. Напередодні — 30 грудня — він дав, з властивими йому гостинністю та розмахом, вечерю на 700 осіб, запрошених у зв'язку з наступаючим новим, 1815 роком.

7. E. Hanslick. Geschichte des Concertswessens in Wien. Wien, 1869. S. 204.

Гості розійшлися пізно уночі. Десь коло п'ятої години ранку, мабуть, через несправність комину спалахнула пожежа. Сам Розумовський ледве врятував своє життя, і лише завдяки тому, що спросоння відчув запах диму і встиг вискочити через вікно в сад. . . В огні пожежі згоріла більша частина коштовних художніх зібрань — багатюща книжкова та нотна бібліотека, меблі роботи видатних мистців, твори живопису та скульптури, в тому числі великого італійського майстра Антоніо Канови, що містилися у спеціальній залі палацу: на них звалилася охоплена полум'ям стеля. Це була величезна втрата. Розумовський звернувся до царя, і Олександр відрядив до Відня князя Волконського як експерта для встановлення збитків. Розумовському було запропоновано цілком недостатню суму в розмірі 400 тисяч карбованців сріблом, порядком позики. Ця «царева ласка» означала, що навіть якби він витратив все своє майно, щоб відбудувати палац, Розумовський, юридично, втрачав право на його володіння. (В наш дні Віденський палац Розумовського частково відбудований. Його адреса — до відома туристів і любителів старовини — Відень, вулиця Розумовського, 3 . . .).

Розумовський опинився перед лицем фінансового краху. Однак «квартет Розумовського» все ще був на його утриманні цілий рік. 1816 року квартет мусів припинити свою діяльність. Усім музикантам було виплачено грошову компенсацію. 11 лютого 1816 року відбувся прощальний концерт, в програмі якого були виключно твори Бетговена, в тому числі третій Квартет із серії «Квартетів Розумовського». «Пан Бетговен був присутній на концерті, — писав газетний хронікер, — і виказував своє задоволення»⁸.

В Андрія Розумовського склалися також і особисті — вельми приязні, дружні — взаємини з Бетгоеном. І це всупереч тому, що за рік до переходу до нього на службу Бетговен відхилив прохання Розумовського стати його учнем з теорії музики, композиції і, зокрема, з написання квартетної музики. (Великий композитор, як відомо, вважав за краще навчати молодих дівчат. . .). Він рекомендував Розумовському, як вчителя, чеського композитора Алоїза Ферстера, з яким до речі, свого часу сам не раз консультувався, особливо коли писав твори для квартету.

Іхні взаємини з роками стали набагато кращими та «рівнішими» ніж взаємини Бетговена з іншими його покровителями, скажімо, з князем Лобковичем, котрому, як і Розумовському, присвячено чимало творів. З Лобковичем раз-у-раз поставали сварки, які призводили — хоч і ненадовго — до розриву. Справа доходила до того, що Бетговен (в бесідах, а іноді і в листах) називав князя

8. Див. цит. твір Е. Гансліка.

Лобковича «ясновельможною падлюкою» та презирливим прізвиськом «Фіцлі-Пуцлі» (страховище, жупел).

Не раз Бетговен — в усних розмовах (в тому числі зафіксованих в його «розмовних зошитах», які композитор завів, коли слух став безжалісно його зраджувати) і листах — давав високу оцінку виконавському мистецтву «квартету Розумовського». Наприклад, в листі до Ерцгерцога Рудольфа, написаному 24 липня 1813 року і надісланому в курортне місто Баден, Бетговен писав: «Я чув, що граф Розумовський приїхав до Бадену у супроводі свого квартету — цілком прекрасного, — який безумовно принесе втіху Вашій Імператорській Високості. Для людини, що перебуває в глушині, немає, я вважаю, більшої радості, ніж слухання музики у виконанні квартету»⁹.

Великий музикант, не церемонячись, звертався до свого покровителя, коли потребував грошей, і знав, очевидно, що йому не буде відмовлено. Ось один з багатьох випадків такого прохання в листі (оригінал французькою мовою), написаному у Відні, восени 1806 року. Там таки йдеться про вже відомі читачеві «Квартети Розумовського»: «Ваша Високість! Маю честь надіслати Вам другий Квартет [opus 59, ч. 2], водночас повідомляю, що третій [opus 59, ч.3] незабаром я закінчу. Ваша Високість, я гадаю, не буде гніватися, якщо я попрошу переслати мені [. . .] гонорар, що мені належить, бо найближчим часом матиму великі витрати — вже передбачені. Я був дуже радий, що перший Квартет удостоївся честі сподобитися Вам, сподіваюсь, що те саме буде і з другим Квартетом». Підписано: «Луї ван Бетговен»¹⁰.

9. The Letters of Beethoven. Collected by Emily Anderson. Vol. I-III. London, 1961.

10. Там таки.

Іван ВЕРГУН

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА У ФРАНЦУЗЬКІМ МИСТЕЦТВІ, ЛІТЕРАТУРІ, ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ, ІСТОРІОГРАФІЇ

“L'Ukraine a toujours aspiré à être libre” Voltaire: “Histoire de Charles XII, roi de Suède”, 1853, p. 125.

Вступ

Москалі завжди очорнювали й очорнюють Мазепу, вважаючи його «зрадником», «кар'єристом», польським «запроданцем» і т.д. Крім того вони фальсифікують нашу історію й історію інших підбитих народів, виходячи з принципу, що все є можливим та годиться, щоб тільки досягнути намічену ними ціль. Ці московські цілі, забріханість і жорстокість, сконстатували, починаючи з XVII століття, французькі подорожники й дипломати. І так, Фуа де ля Невіль, проживаючи в Московії в 1689 і 1690 роках, твердить, що «вони послуговуються всіма родами середників, щоб діпняти мети»¹. На іншому місці той же французький дипломат (1647-1728) так їх характеризує: «Москалі є, правду кажучи, підозрілими, недовірчивими, жорстокими, содомістами. . .»².

Інший француз — подорожник маркіз де Кюстін, який побував у Московщині між 1839 і 1842 р., — краще схопив «духову суть» москалів. На його думку, москвини, хоч не є цивілізованими, вміють приховувати свої задуми та є прекрасними завойовниками чужих країн. . . вони силували українців переходити на православ'я аж до Смоленська і Вітебська, бо «національна і політична їхня церква не має ні морального, ані надприроднього життя»³.

Відносно московських письменників, а в цьому теж і Пушкіна, Кюстін каже (див. «Росія», стор. 111), що «вони мали монопол'ю брехні, щоб представити себе — не має сумніву — вірогіднішими від істориків».

Рівнож у цім трактаті зустрічаються такі правди: «Московія яв-

1. Foy de la Neuville: «Relation historique de Pologne». Paris 1686, p. 9.

2. Foy de la Neuville: «Relation curieuse et nouvelle de Moscovie». Paris 1698, p. 181.

3. Custine (Adolphe, marquis de): «La Russie». Ed. Amoyt, Paris 1885, p. 75, 111, 189; Н. Б. Кюстін (1790-1857) франц. подорожник і літератор.

ляється загарбницькою нацією, підступною, жорстокою, ціллю якої є загарбання Європи (. . .)».

Історичну різницю між Україною й Московією, як твердить проф. Г. Лючіяні, заперечують білі й червоні росіяни, які в цім відношенні є згідні⁴.

Така була і ще є тепер Московія. Тож не дивно, що вона знеславила нашого великого гетьмана, кидаючи на нього кожнорічно анатему, аж до 1917 року включно. І це є виімок у світовій історії, бож ніякий цивілізований нарід не називав свого противника, який боровсь за свободу свого народу, зрадником, а тільки москалі!

2. Легендарний Гетьман

Вигадка мстивого Яна Пасека про Мазепу, якого пан Фальковський схопив у перелюбі зі своєю жінкою і прив'язав нагого до коня, який у шаленім бігу примчав додому, на Україну, де його напівмертвого відв'язали слуги — знайшла широкий відгомін у світовій літературі (Байрон, Пушкін, Словацький — 1840), в музиці (Ліст — 1851), в опері (Чайковський та Неріні, 1928) та в історії.

Ця вигадана Пасеком подія найобширніше і найкраще була відтворена у французькім образотворчім мистецтві (8 картин) та літературі. Отож, Люї Булянже (1806-1867), один із чільніших представників трубадурської школи, намалював Мазепу, якого слуги Фальковського прив'язують (теж зображений на картині) біля замку до дикого коня. Ця картина п.н. «Муки Мазепи», яка переходується в музеї міста Руану, мала неабиякий успіх у паризькім «Сальоні» в 1827 р. задля своїх імпульсивних кольорів, що викликували прекрасне вражіння⁵.

Друга картина Булянже, на якій Мазепа горілиць прив'язаний до коня, що мчить-летить дебрами-лісами і за яким женуться вовки, є приміщена в Національній Бібліотеці м. Парижа.

Обидві ці картини Булянже збудили надхнення у В. Гюго для написання поеми «Мазепа» (1821 р.), яку він присвятив цьому мистецві.

Надзвичайно творчий художник Горас Верне (1789-1863), який вславився картиною «Жером Бонапарт» (1812) і який побував у Росії (1842) на запрошення Миколи I, намалював теж картину

4. «Rares sont personnes, même cultivées, qui font la distinction entre l'Ukraine et la Moscovie, et cette confusion est soigneusement entretenue par les Russes blancs ou rouges, d'accord au moins sur ce point». Cf. Encyclopaedia Universalis. Paris 1968, vol. 16, p. 450 (Ukraine).

5. Larousse du XXes., t.4, p. 758, Paris 1931.

«Мазепа серед вовків» (1825), яка зберігається в музеї в Авіньоні. Ця картина зображує гарного молодця, прив'язаного на білих коні, який перескакує в лісі повалене дерево, і за яким женуться вовки⁶.

Інша його картина, що зберігається у приватних людей в Парижі, представляє змученого коня, який, перепливши річку зі зміллим гетьманом, падає ниць на березі.

Євген Лямі (1800-1890), учень Гораса Верне, був художником романтичного напрямку, який дотримувався моди того часу, відтворив образ легендарного гетьмана, що знаходиться у приватній колекції.

Євген Делякруа (1793-1863), один із найвидатніших французьких мистців романтичної школи й кольоритної техніки («князь кольорів»), був теж автором картини «Мазепа», на якій зображено змученого коня з напів мертвим молодцем, над яким вже кружляє ворон, падає серед степу, на Україні, на передні ноги, дотикаючись ніздрями землі. А на обрії, наче перед грозою-бурею, валюють різні хмари.

На жаль, ця прекрасна картина зберігається в музею «Атенеум» у Гельсінках, яку виконав Делякруа по прочитанню поеми «Мазепа», пера Байрона⁷.

З початком ХІХ століття Теодор Жеріко (1791-1824), який мав вплив на початкову малярську кар'єру Є. Делякруа, намалював теж образ (приватна збірка!) прив'язаного горілиць нашого гетьмана до коня, який з річки пнеться на скелистий берег. На тім зображенню, на яким поєднується романтизм із недокінченим реалізмом, відчувається марево смерті! І це марево смерті переслідувало художника ціле життя, бож помер він у наслідок ускладнень після другого падіння з коня⁸.

Художник Теодор Шасеріо (1819-1856), мальовила якого відрізняються чіткістю, чарівністю та оригінальністю, особливо «Спляча німфа», намалював теж (1853 р.) «козацьку дівчину, яка знаходить зімлілого Мазепу на виснаженім дикім коні». Це мальовило зберігається під ч. 93 в Паризькій Академії Мистецтв⁹.

В Національній Бібліотеці в Парижі можна теж оглядати 3 аквафорти (1 аквафорта в приватній збірці) «Мазепи». На них «гетьман» є представлений з різними бородами, позами й одягами. Ці малюнки-шкіци є з під кисти Жан-а-П'єр-а Норблен-а де ля Гурден-а (1745-1830), який їх виконав у 1775 р.

6. «Encyclopédie Quillet», 1970, p. 7259.

7. «Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse 1983», t.5, p. 3057.

8. «Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse 1983», t.7, p. 4769.

9. Larousse du XXe s., Paris 1931, t. 4, p. 758.

Насправді, як твердить Жигмунт Батовскі¹⁰, це шкіци жида-орендаря маєтків князів Чарторійських (Польща), прозваного «Мазепою». До речі, французький маляр-рисівник Ж. П. Норблен довгий час проживав у Польщі (1774-1804), де вчив дітей князя Чарториського малювання. Твердження Батовського відповідає правді, бо ці мальовила «Мазепи» не мають найменшої подібности з попередніми портретами нашого гетьмана.

Інспіруючись Норбленівською аквафортою, — зазначає в замітці 36, стор. 288, Батовський, — де ля Фліз намалював теж «портрет Мазепи», розуміється теж з бородою, який перед Першою світовою війною переховувався в церковно-археологічним музею Київської Духовної Академії. Цю картину Де ля Фліз-а помістив теж М. Грушевський, — твердить Батовскі, — в «Ілюстрованій історії України», Київ-Львів 1911, на стор. 416.

Крім того додаймо, що «Великий Енциклопедичний Словник Лярус» з 1984 р. (т. 11, стор. 7428) відмічує, що франц. маляр-різьбар-рисівник Норблен (нар. Місі сюр Йонн, помер у Парижі) проживав 30 років у Польщі, де він студіював теми різnorodних натхнень та мав чималий вплив на розвиток реалізму¹¹.

Особа гетьмана Мазепи, як бачимо, була у Франції вельми популярною. Її увіковічнив один із найславніших французьких письменників Віктор Гюґо в поемі «Мазепа» (1829), яка була присвячена Люї Булянже¹². Ця поема дала поштовх Лістові для написання композиції «Мазепа» для піяна і такої ж самої назви симфонічної поеми (1854).

У першій частині поеми Гюґо описує біг дикого коня, на яким прив'язаний нагий козацький герой. Цей некольний біг коня приносить гетьманові свободу, бо «цього живого мерця плем'я України проголосить одного дня своїм князем. . .».

В другій частині поет розмальовує скорботну, повну пригод, подорож Мазепи, яка його, кінець-кінцем, виносить на вершину величі:

«Нарешті кінець настає. . .
Він мчить, летить, падає,
Вставши — стає володарем»¹³.

Ціла та поема була, правдоподібно, нав'яна ізотеричною ціллю нового й кращого буття, здобутого тим, який подолав неминучу смерть.

10. Zygmund Batowski: Norblin. Lwów, Skład główny w księgarni H. Altenberga Warszawa E. Wende i Spółka. Str. 285-288. Сторінки цієї книжки (фотокопія) запозичені з праці Р. Млиновецького п.н. «Гетьман Мазепа», Торонто 1976 р.

11. Gd Dict. «Enc. Larousse» 1984, t. XI, p. 7428. Aussi Norblin fc. 1775.

12. Victor Hugo (1802-1885): «Mazeppa». Les Orientales 1829.

13. «Enfin le terme arrive. . . il court, il vole, il tombe/Et se relève roi!».

У 1825 р. появилася теж книжечка (64 стор.) Леопольда і Кювіє п.з. «Мазепа, або татарський кінь», написана, як твердять автори, на підставі поеми «Мазепа» Байрона¹⁴. Ця мімодрама відбувається (3 дії) в Польщі над берегом Дніпра (1 і 3 дія) та в Татарії (2 дія).

Сирота Казимир-Мазепа, припадково знайдений паном Ляврінським, був у дійсності внуком татарського хана Абдеркана. В поединку він ранив Премнислава, свого риваля, який заручується з панною Олінською, яку покохав теж Казимир-Мазепа. Батько панни Ляврінський наказує прив'язати Казимира-Мазепу до татарського коня, який з ним примчав до Татарії, де хан по певних знаках на грудях пізнає в молодцеві свого внука і проголошує його володарем Татарії. Але Мазепа з військом повертається в «Польщу», щоб пімститись на суперникові та одружитись з Олінською. Виправа кінчається повним успіхом. . .

Щодо цієї мімодрами («Мазепа, або татарський кінь»), то звернім увагу, що неправдою є, що вона мала бути написаною на підставі «Мазепа» Байрона. В поемі Байрона розходиться фактично про «українського гетьмана» і «козацького князя» (а в мімодрамі про внука татарського хана. . .), якого з погибшого коня спасла українська дівчина¹⁵. . .

На особливу увагу заслуговує 219-сторінковий роман «Мазепа, князь України», автором якого є Ірина Стецик¹⁶.

Марія (фактично Мотря!), дочка судді Кочубея, змушена обставинами бути присутньою на анатемі гетьмана Мазепа в церкві св. Трійці в Глухові, на вулицях якого теж повішено його портрет, який відтак волочено вулицями в болоті — пригадує собі заходи гетьмана вибороти волю України. . .

На цій історичній і правдивій канві авторка мережить пристрасну й чисту як сльоза любов між гетьманом і Марією, яка під час «богослуження» роздумує над характером свого коханого й значенню та підметовості його долі. . . Ця пристрасна любов гетьмана до Марії переплітається теж з політичною темою ради добра України, бо він як сам висловився: *«Бог мені свідком, що я не чиню це ради наживи, ні гонору, тільки для слави України та її свободи»* (стор. 216). Зрештою, це він доказав чином!

14. MM Léopold et Curvier: «Mazeppa ou le cheval tartare». Paris, chez Bezou, libraire, 1825.

15. Mazeppa in «The poetical works» of Lord Byron. London 1874; p. 234-35: «The Ukraine's Hetman, calm et bold/But first outspent with his long course,/The Cossack prince rubb'd down his horse. . .

16. Irène Stecyk: «Mazeppa, prince de l'Ukraine». Balland 1981. Н.Б. Авторка нар. в Лієжі від батька українця, матері бельгійки!

3. Що писали про Гетьмана урядові газети й енциклопедії

Тогочасні офіційні французькі газети інформували своїх читачів теж про Україну. І так, напр., Газет де Франс з 6-го грудня 1687 р. (ч. 38, стор. 645), на підставі відомостей з Варшави (з 7-го листопада) повідомляла: «Листи з Москви доносять, що царі вручили командування над запоріжськими козаками старшині Мазепі (в оригіналі Муслapa!), заарештувавши ген. Самойловича; а князь Голіцин був позбавлений своїх функцій тому, що його підозрівано в зносінах з татарським ханом»¹⁷.

Ця сама «Газет» з 28.2.1688 (ч. 79, стор. 97) від свого кореспондента з Варшави (30-го січня) доносила до відома, що козаки вибрали своїм генералом полковника Мазепу, який свого часу завідував домом небіжки королеви. Він повідомив про свій вибір руського воеводу (який управляв Галичиною, — І.В.), обіцяючи продовжувати добросусідські відносини з Польщею¹⁸.

Були ще й такі сенсаційні чутки, як ось, «що москалі посуваються в напрямку Криму і що полк. Мазепа, генерал запоріжських козаків, був відісланий як в'язень до Москви. Був обвинувачений князем Голіцином за невиконання свого обов'язку» (див. «Газет» з 5.11.1689, ч. 46, стор. 531, кор. з Варшави 7-го жовтня)¹⁹.

Були також інші вісті відносно Кримської війни; напр., що на весну москалі пригтовляються до війни з Кримом. Ними командуватиме новий генерал місто кн. Голіцина, який останньо був обвинувачений в секретних зв'язках з татарами (див. «Газет» з 12.11.1689, ч. 47, стор. 543, з Варшави 14.10)²⁰.

З Варшави (30.3.1702) теж повідомляють «Газету» з 22-го квітня про перебіг Північної війни: зайняття шведами Курляндії та Латвії, і переговори в тій справі між Польщею і Швецією...²¹

З України наспіли потверджені (перевірені) вістки про повстання московських козаків (донських, — І.В.) проти царя. Все ж таки, війна між шведами і поляками продовжується в Латвії²².

Обширніше про події в Україні інформує «Газет» з 22-го вересня 1708 р. (кор. з Гданська, 19.8). Повідомляють зі Львова (15-го серпня), що козацька частина під командою пана Макійовського, що мала прибути до Белзького воевідства, знаходиться тепер в Острозі над р. Горинь. Були чутки, що ця частина прибула до Володимира Волинського, який межує з Белзьким воевідством. З

17. «Gazette de France» du 6 décembre 1687, №38, p. 645.

18. «Gazette de France» du 28 février 1688, №9, p. 97.

19. «Gazette» du 5 novembre 1689, №46, p. 531.

20. «Gazette» du 12 novembre 1689, №47, p. 543.

21. «Gazette» du 22 fvril 1702, p. 181.

22. «Gazette» du 29 avril 1702, №17, p. 19.

тих-то причин гетьман Мазепа запевнив воеводу Белза, що ці козацькі частини не будуть порушувати кордони Польщі (Белз тоді був під Польщею — І.В.). Запевнив рівнож воеводу, що по битві під Головчином, в якій шведи були переможцями (14-го липня), він (гетьман) дістав наказ від царя прибути з військом під Мінськ, щоб відтяти шведському королеві, який мав намір напасти на Московію, шлях на Литву.

В той час шведські відділи були під Могилевом, московський гарнізон (8000) в м. Нарві, з якого вояки дезертирували. З тієї причини цар «заарештував ген. Репніна й позбавив ген. Меншікова князівського титулу й командування своєю вартою-охороною» (стор. 446).

У тім самім часописі (стор. 447) повідомляють з Гамбургу (7-го вересня) про повстання між Волгою й Доном (правдоподібно, донських козаків), яке було придушене. Рівнож подають, що шведське військо під Могилевом не мало досить харчів. Але мешканці Мстислава (?) не тільки доставили їм велику кількість продуктів, але теж переходили (селяни) до шведів, щоб воювати проти москалів. . .

15-го серпня шведський король, переправившись через Дніпро, вирушив напроти ген. Шереметева, який наблизивсь з армією на 4 милі до Могилева²³.

Рівнож, шведи разом з військами короля Лещинського (старшина Смігельські) бились проти конфедератів (комендант Рибінські) біля Торуня. Теж з Любліна повідомлено, що белзький воевода дістав листа від гетьмана Мазепи, в яким гетьман повідомляє його, що цар наказав йому просуватися з козаками в сторону Литви, щоб відвернути шведів. І тому гетьман радить воеводі їхати тою самою дорогою, вказуючи місце зустрічі (не заподано місця!).

У тій самій газеті (29.11.1708, ч. 39) повідомляється, що ген. Левенгаупт мав би переправитись зі своєю армією через Березину й Дніпро та наблизився на віддаль 4-5 миль до царських військ. Є теж чутки, що люди з околиць Мстислава не лише забезпечують шведів провіянтами, але теж переходять на їхню сторону, дезертируючи з московської армії. Такі-то були відомості з Данцігу, 5-го вересня, 1708 р.²⁴.

19-го серпня (корес. з Гамбургу, 14.9.1708) москалі розгромили шведів біля Ревелю. Серед полонених знаходились: полк. Шліпенабах, 18 старшин й багато вояків. . .²⁵.

Ми навмисне заподали обширніше вістки про Північну війну з тогочасної французької преси, щоби краще зрозуміти епоху, в

23. «Gazette» du sept. 1708, №38, pp. 445-448.

24. «Gazette» du 29.9.1708, №39, pp. 457, 458.

25. Ibidem p. 459.

якій діяв наш гетьман. І при тім додаймо ради правди (як проти-дію фальсифікування нашної історії москвинами), що найстарша французька енциклопедія з 1756 р. під заголовком «Росія» заподдає теж її старовинну назву «Московія», зазначаючи, що назву «Росія» Московщина собі привласнила від Київської Руси. . .²⁶

Базуючись на історичних джерелах, французькі енциклопедії вірніше характеризують гетьмана Мазепу, і то під його легендарним і правдивим зглядом. Пригляньмось, наприклад, «Великій Енциклопедії» з 1886 р., т. 23, стор. 472. Крім дати народження (около 1640 р. в Мазепинцях) і смерті (Бендери, 22.9.1709 р.), вона правдиво інформує читачів, що один із предків Мазепи (полковник) був зжарений разом з гетьманом Наливайком у Варшаві 1597 р. . . А дальше, що гетьман з'єднався з Карлом XII у Гірках біля Могилева, приводячи зі собою 4-5 тисяч козаків. Відтак до них приєдналась частина запорожців²⁷.

«Мазепа старався позбутися московського ярма. Але програна під Полтавою (1709) розвіяла всі надії та осталась передвісником майбутнього поневолення України. . . Гетьманат обмежений до номінальної гідности, був знесений у 1789 р. (має бути 1764!), а запорозькі козаки винищені і розпорошені», — коротко й правдиво описує трагедію України Лярус XX-го ст., т. 6, стор. 860 під гаслом «Україна»²⁸.

У томі 4-ім, стор. 759, тієї Енциклопедії фігурує, що Мазепа народився в Мазепинцях б. Білої Церкви (1644 р.) у шановній українській родині. Будучи пажем короля Яна Казимира, він був приловлений на перелюбі і прив'язаний голий, намащений смолою, до дикого коня, який заніс його на Вкраїну, де був возвеличений козаками. В 1687 р. він був проголошений гетьманом на місце Самойловича, а в 1708 р. приєднався до Карла XII з 5-ма тисячами козаків²⁹.

Менше об'єктивно і мабуть під впливом московських «джерел» схарактеризовано ролю Мазепи у «Великім Енциклопедичнім Лярусі» (т. 7-ий з 1963 р.). В нім зустрічаємо такі «епітети»: цей «пишний князь» обтяжував країну податками, лавірував з сусідами, примирився з Польщею проти волі українського народу, був розгромлений (побитий) зі шведами під Полтавою москалями і «збунтованими українцями» (?). . . Все таки при кінці цієї «розвідки» автор признає, що Мазепа побудував на Україні церкви в стилі українського барокка та відновив монастирі³⁰.

26. «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences. . .» A. Neuchatel 1765, t. 14, p. 442.

27. «La Gde Encyclopédie», 1886, t. 23, p. 472.

28. Larousse du XX^{s.}, 1931, t. 6, p. 860.

29. Larousse du XX^{s.}, t. 4, p. 759.

30. «Grand Larousse Encyclopédique», 1963, t. 7, p. 195.

У 8-му томі тієї ж «Енциклопедії» сказано, що під Полтавою проти 75.000 москалів билось 18.000 шведів і 12.000 українських козаків³¹!

Об'єктивніше, з деякими вийнятками, заповданий життєпис гетьмана в індексі «Енциклопедія Універсаліс» (1968. т. 19)³². Серед цих вийнятків подибуємо, що Мазепа «зрадив» Петра 1, до нього мало приєдналось козаків. . .

В енциклопедії «Фокус» (т.5, стор. 2957) далеко більше звернено увагу на легендарну сторінку «життєпису» гетьмана³³. А у 8-ім томі «Фокус-у», описуючи Україну, підкреслено, що «Мазепа (1644-1709), козацький гетьман, марно намагавсь заступити автономію України самостійністю»³⁴.

Найоб'єктивніше писала про Україну й гетьмана Мазепу «Велика Енциклопедія Ляруса» з 1976 р., т. 20, стор. 12267-12268³⁵. Цитую: «Колись Україна називалась 'Русь', яку перед тим заселявали Анти. Потім опинилась вона під литовсько-польським пануванням, створивши відтак козацьку державу. . . В 1708 р. Мазепа уклав союз зі Швецією, надіючись вибороти Україні самостійність. Але по поразці під Полтавою в 1709 р., московські репресії були жорстокими. Україна була підкорена більше ніж будь-коли. Мазепа був виклятим і втік до Туреччини, куди подалась на вигнання більша частина Січі (яка там залишилась до 1734 р.). Указом з 1720 р., Петро Великий заборонив українську мову, а в 1722 р. покликав до життя 'Малоросійську Колегію', ціллю якої було наглядати за гетьманом. Отож, Україна вважалась адміністративно звичайною російською провінцією. Це був кінець автономії. . .».

(Продовження буде)

31. Ibidem t.8, p. 637.

32. «Encyclopaedia Universalis», 1968, t. 19 (Thesaurys-Index, p. 1236).

33. Focus — Ed. Bordas, 1976, t. 5, p. 2957.

34. Ibidem, t. 8, p. 4985-86.

35. «La Grande Encyclopédie Larousse», 1976, t. 20, p. 12267 et 12268.

Оповідання, новелі, спогади

I. ПРШАВЕЦЬ

ЗОШИТ КАТОРЖНИКА

(Продовження, 8)

А до нас власть добиралась ближче. Не допускали всім листів, книжок. Обиск⁷ бував щораз частіше. Забирали все, заглядали скрізь. Одного разу я читав нашу листівку в бараку, і нараз... обиск. Щастя, що листівка була вложена в книжку «Письма французьких комуністів». Опер забрав книжку творів Івана Франка, бо, мовляв, ми його по-своєму читаємо і розуміємо. Семнюка не пустили на роботу на нічну зміну. Якось Федоренко; знаний донощик з Дудінки, де власті ховали його перед пімстою в'язнів, підійшов до мене на роботі:

— У вас є історія України, я хотів би почитати.

— Ніколи я не мав жодної історії, ідіть до бібліотеки, — відказав я.

— А мені говорили, що ви маєте церковний календар, де так гарно описано історію України, — чіплявся нахабно.

— Ніколи я не мав жодного календаря, бо мені не потрібний, — відповів йому і, якимось виминувши його, пішов далі.

Отже, йшлося про те, що комусь справді прислали православний календар, виданий з нагоди т.зв. собору, що проголосив «воз'єднання» Греко-Католицької Церкви з московською православною Церквою. В ньому дійсно було декілька дат і фактів з історії України. І ось тепер опери розшукували за цим календарем, як за небезпечною літературою, яку опер-цензор комусь там пропустив, здається, що священникові. Але чому Федоренко до мене звернувся? Треба було подумати. Внедовзі підійшов до мене Валюм, лотиш, що був в.о. прораба.

— Слухай, — каже, — відганяй від себе земляків, а то вони у тебе під нарами часто збираються.

— До тебе теж приходять земляки і ти не гониш їх, а чому я маю виганяти таких же як і я?

— Як хочеш, як я кажу, то так і треба, бо щось я знаю.

* Обшук — Редакція.

Дійсно, Валюма підозрівали в співпраці з властями. Ще раз Валюмом зачепив мене таки просто в чоло:

— Тобою цікавиться емгебе, цікавиться твоєю минувшиною, походженням.

— Ну, і що?

— Треба щось їм передати, очевидно, що це не я, але мене повідомив товариш. Я тебе повідомляю, як товариша.

Щось я сказав йому зі своєї справи, і подякував за попередження.

Взагалі, час до часу були «сюрпризи».

— Вгадайте, чим мене «удостоїв» Кайдаш? — кажу.

— Мабуть нову норму опрацював? Кайдаш був нормовальником на будовах.

— Ні, — він усвідомлював мене, що тих «западників» треба тиснути. І що ви на це?

І так, лагідний нормовальник Кайдаш виявив ким він справді є. Лишалось вяснити, чому Кайдаш з цим підійшов до мене? Чи ж помилився?

Від 1951 року почався наплив вольнонайомних людей до Норильська, зокрема з Білорусії. Чому сюди їхали ці люди?

Було для цього кілька причин. Перша — голод; друга — можливість вирватись з колгоспів. Виїжджати з сіл взагалі без «справи» не було можна ніде, але на виїзд сюди, в Норильськ, як і в інші далекі райони прокурори видавали «справки» від руки; і третя — виїжджали дівчата, бо там бракувало чоловіків, а тут хоч «заклучоних», але є.

*

В той час почалася «воєнізація» заводів, у яких директорами і начальниками наставляли офіцерів. На «25» — полковник, на цемзаводі — полковник Козловський, на цегольні — полковник Баранов, на цемстрої — полковник Гольдберг, і т.д. Більшість із них ніколи нічого не мали спільного з виробництвом.

Козловський, полтавець, був перед війною конвоєнтом в лагері Но. 8, на війні дослужився полковника, привіз молоденьку жінку-полтавчанку і став начальником цемзавода.

Гольдберг, був якимсь начальником емгебе в харківській області. Щось згрішив і дали йому до вибору — або під суд, або відрядження на північ. Очевидно, він приїхав сюди.

*

На БОФ-і одного разу, коли пригнали нас з роботи взимку, я підійшов до печі, що стояла посередині бараку, щоб погріти руки, які від холоду зграбіли, як зненацька вдарив мене «дневальний» і я впав на підлогу.

За що? До печі не можна підходити, не всім можна підходити. Ось і все. Тоді ще всі посади «придурків» займали, власне, т.зв. блатні, бандити, злодюги, поліцаї, гестапівці, яких власть фаворизувала як клясово собі близьких. На БОФ-і першим відважно ставився цьому Бобков і Турчин. Перший змолотив бандюгу, що був якимсь старшим бараку і пострахом збідолених каторжан, а другий — принагідного, що хотів забрати з кухні щось, бо йому «положено». Але ці поодинокі випадки самооборони ще не змінювали загального стану пригноблення серед каторжан, тим більше, що за спиною цих бандитів стояла власть.

*

В «третьому» ми помало виходили з «каторжного» сну, хоч кількох криміналістів, що були продовженням рук властей у застрашуванні в'язнів, діяли. Але вже в 1951 році ми як люди користувались загальною шанвою у всіх, крім властей, очевидно; в усіх тих, хто в той чи інший спосіб зустрічався з нами на роботі, наші сміло оповідали за що суджені, чого, проти кого і з ким воювали. Ця опінія здобула в жителів Норильська нам велику симпатію в 1953 році під час страйку. З другого ж боку, вже зовсім оформилася була і скріпла в лагері Організація. Люди зжилися, пізнались і зрозуміли, що і як треба діяти. Почали доходити деякі вісті із зовнішнього світу. Але, як кажуть, ворог не спав. Емгебе діяло по пляну. Перше, це було вербування донощиків з посеред наших людей, яких залякували, заохочували, «усвідомлювали», обіцявали, або ставили справу просто:

- Нада работать для нас, понял?
- Я ж роблю чесно, норму виконую.
- На х . й нам такая твоя работа, ти там разведай о (таком то) . .
- Він тоже робить добре.
- . . .

*

Тяжко було домовитись з Путьком, були ж ми все ж таки ідеологічно й політично противниками (не хочу мовити, що ворогами), а до того він вже свою «норму виработал» з надвишкою. Але зацікавлення його нами і нас ним було велике. Він розумів, що Визвольний Рух в Україні мусів бути сильним і масовим, а він залишився все ж таки українцем і чимраз політично мудрішим. Як лише була «службова» можливість, я переказував йому, що сам

знав; хоч, очевидно, не все, а в основному про УПА (думаю, що інші теж це робили).

— До збройної боротьби ми, т. зн. ОУН, увесь Український Визвольний Рух, завжди себе підготовляли. Як написано: «Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї». На співпрацю з жодним ворогом України ОУН не пішла.

— ?

— Не пішла! Ми використовували лише всілякі можливості, які створювалися в перехідний час окупації. Зрештою, КПЗУ, Сельроб і інші московські організації, та і не тільки московські, робили те саме. Ми лише не підпорядковувалися жодним наказам окупантів, як от ви — московсько-українські комуністи.

— Пробачте за щирість! А бувало і так, що коли ми вели бій з німцями, то нас заходили московські партизани чи польські збройні відділи, які, зрештою, в Україні ніколи не билися з німцями, або всі троє нараз проти нас. Так бувало між Цуманем, а Колками.

*

Мабуть у квітні 1943 року через цуманські ліси, разом з відділом УПА, який конвоював пров'янт із півдня, я йшов до містечка Колки над Стиром. Був з нами разом командир групи Якимчук (Гріша), ком. Савур, Матвій і Володимир. По дорозі згинув командир Мельник. Колки УПА зайняла, вигнавши німців, раною весною. По інспекції відділів в місті й околицях тут відбувалася відправа, яку провадив ком. Савур. В цих околицях були військові школи (старшинська і підстаршинська), а також кавалерійська, яку очолював, здається, полк. Самсонович, військові лікарні, школа медичних сестер тощо. Тут ми розмістили цілий так би мовити видавничий штаб в селі Старосілля, де працювало кільканадцять осіб і яким керував член Обласного проводу Матвій, що безпосередньо працював з КП. Самі друкарні були так законспіровані, що до них мали безпосередній доступ лише працюючі.

А в місті Колки? Тут плило нсначе нормальне життя. Працювали українські школи, пошта, електростанція, відбувалися концерти, відчити.

Тут був створений російський відділ УПА з бувших військово-полонених, що самі повтікали з німецьких лагрів, або зробили це під час наших акцій на лагери. Серед росіян були такі, що не хотіли йти до московської партизанки, але й не хотіли з нею воювати, бо все ж таки вони були, так би мовити, рускіє. Що було чинити? Рішено вислати їх в південні райони, де треба було битися лише з німцями. Але, сам факт постановня російського відділу УПА

знаменний. Московські партизани жодних військових акцій проти німців тут не вели, їхнє завдання було інше — розвідка, а точніше, охорона розвідувальної роботи, якою керував ген. Медведєв, що мав одну із своїх баз в цуманських лісах; часто провокували німців, які за це палили українські села, а московські партизани відходили в інші місця.

Московських розвідників-шпигунів почало напливати щораз більше. Тяжка була з ними боротьба. Авжеж ми не мали як перевірити даних, що їх різні люди подавали. У нас не було, як у Москві, центрального реєстру людей, ані архівів «дел» як в ЧЕКА. Як можна було перевірити правдивість різних даних? Зголошувався хтось до СБ, що ніби втік з відділу Медведєва й оповідав про своє життя-буття, а по часі побачив іншого, що походив із східних областей і говорив, що, власне, той інший є агентом ЧЕКА. Провірюють, і той признається, що дійсно був висланий через ЧЕКА до УПА як розвідник, але жодної шкоди не зробив. А ще по якомусь часі показується, що той другий був спеціально висланий через ЧЕКА, щоб першого видати, бо не виправдав довір'я, і щоб самому здобути в УПА більше довір'я. Ось, якою була коломийка, з якою треба було справитись, що не було легко.

Якось заїхав до мене Макар поговорити про... мельниківців, хоч на Поліссі це угруповання немало якихось впливів. Ішлося про щось інше. Десь сюди заплутався представник мельниківців, розмовляв з кимсь із КП і з командиром УПА. Тепер мав я їхати з тим паном до Жидичина на розмову з їхніми провідними людьми. Треба було їхати. Одержав уповноваження на письмі, рушив разом з ним і з своїми повстанцями — чотирьома донбасцями. Нас, очевидно, прийняли, заквартирували, і ми чекали на зустріч, сподіваючись, що домовимось хоча б про спільну боротьбу з німцями. Чекали день. Другий і не дочекавшись нікого і нічого, вернулись до «столиці», як називали тоді Колки. Так і досі не розумію чому не дійшло до зустрічі. Може інші із них прийшли до висновку, що краще спокійно сидіти під Луцьком, ніж наражуватися в бою? А Жидичин був же колись сильним осередком Визвольного Руху. Паціфікували його поляки і москалі. Багатьох із Жидичина згинули в тюрмах і лагерьях. Що ж, мабуть старинний Жидичин уже змучився!

Часто приходилось виїздити до сіл або містечок на якісь свята, маніфестації, академії тощо. Але найбільше радості було тоді, коли селянам вручували Акти надання землі. Була війна, не тільки десь на сході на фронті, але і тут. І в тій ситуації УПА рішала це державне питання — передати *селянам* поміщицьку землю. З радістю і сльозами люди приймали до рук цей документ — *Акт надання землі!*

Цікаво, чи десь збереглися фотографії цих подій і самі документи? Жодний окупант не спромігся на це. Це зробили УПА й ОУН.

Прийшла з Луцька вістка. Німці розстріляли десять українських інтелігентів як закладників, серед них д-р Залеський, вчитель Бурик, родом з Колок. . . Знов провокація! Чужа. Московська, а чи польська? Ми ще не знали.

Вже згадував я про постачання в УПА. Тут воно відбувалось вже так, як в кожній регулярній армії. З магазинів підстаршини, відповідальні за постачання окремих відділів, одержували продукти згідно з нормою на особовий склад відділу, виповнюючи і підписуючи відповідні квитанції-документи. Як було з оджею? Більшість повстанців мала однорідні вбрання шиті з полотна крашеного на зелено, а шапки-мазепинки з тризубами. Багато носили трофейні. В турійському районі, оповідали жінки з УЧХ, вже в липні 1943 р. вони пошили і передали до УПА 10 тис. пар білизни. В одному районі! Німецька преса писала, що УПА нараховує 180 тис. людей, а другий раз, що 120 тисяч.

. . . Їхав я на «910». За лісами одні згарища. Жах! Німці палили все, а людей стріляли. Було це ще в 1942 році. За що? Чому? Не було вже сіл Дюксина, Голович, Омельна і багатьох інших.

Тут на Клеванщині люди пригорнули й схоронили бувшого червоноармійця, що втік ніби з німецького полону. Це ж було тоді загальне явище. І сталося так, що німці почали наїзди на села. Зганяли людей в одне місце, ставили в шеренгу і тоді виходив з їхньої автомашини хтось із зав'язаним чорною шматкою лицем з дірками на очі, в довгій мантиї і, проходячись із жандармом перед шеренгою, показував рукою на людей, яких відразу німці схоплювали і зв'язували, вкидали до автомашин і відвозили, а село палили. Ніхто з арештованих вже не вертався живим — були розстріляні. Арештованими і розстріляними були завжди провідні люди — члени ОУН, свідомі інтелігенція, священики. Хто був цей зі зав'язаними очима? Досконалого доказу немає. В одному селі, куди він знов приїхав розпізнавати людей, «чорного ворона» розпізнали по взутті, що його забув змінити. Буває, що Бог відбирає розум. Був ним, власне, колишній червоноармієць, якому люди стільки добра зробили. Він був чекістом і діяв за наказом Москви, тільки руками — німців! Справжня дружба двох тиранів! Напевно москалі будуть розписуватися про жорстокість німців, про спалені села, але чи буде знати світ, що тут, в Україні, робили вони це разом, до спілки? А чекістові мабуть поставлять пам'ятник.

В Колках відбувалася конференція вчителів. З'їхалися вони із найдальших сіл Полісся, з автоматами. Думати про шкільництво в цей час могли лише люди безмежно закохані у свій край, свій

бідний польський народ. І ми це робили, хоч і німці, і москалі чинили все, щоб нам перешкодити. Для початкових шкіл видавані були підручники, очевидно, в міру наших сил. Фабрики паперу в нас не було. Я радів, дивлячись, як віддано працювали над цією книжкою вчителі місцеві і зі східних областей.

*

17 вересня 1939 року московські війська перейшли польсько-московський кордон і йшли на захід. Автомашини, танки. . . Вечером 18-го вересня на шосе десь біля Рівного задержався без наказу танк, що було відвагою екіпажу. Вийшли з танка, а при шосе стояло кілька людей з піднятими для привітання руками.

— Чого ви кричите, люди? — запитав командир.

— Вітаємо наших братів, — відповіли враз хлопці, — тепер не буде панів!

— Послухайте молоді люди! Добре, що вітаєте братів, а чи знаєте ви добре хто це ті ваші брати? Чи ви знаєте, як живуть ваші справжні брати? Справді, польських панів не буде, але прийдуть інші, московські, і вам нічого не лишиться з ваших мрій, крім можливостей вітати «братів-москалів» і жити, як ми живемо. Йдіть і сушіть сухарі, поки є ще у вас кусень хліба.

Здається, що командир танка був злий до плачу.

— Ідемо, товариш командир, а то ще номер запам'ятають.

Увійшли в танк і рушили на захід. Перед ними було Рівне. Громадка вітаючих людей лишилась у вечірній темряві при шосе. Чи зрозуміли вони командира танка РСЧА?

*

До нас дійшли перші числа військового органу УПА «До зброї», що почав виходити при Головній Команді УПА. В першому числі була фотографія Остапа — Сергія Качинського, першого командира відділів УПА, що згинув в одному із перших боїв з німецькою жандармерією. Більш-менш водночас рушив до бою і відділ ком. Коробки.

Влітку командування групи «Заграва» передано в руки ком. Рудому. Відбулося це недалеко від Колок. Здавав Якимчук. Зміна командира напевно була конечна. Група УПА — це майже дивізія, до того розкинута на великій території. Якимчук був старим членом ОУН, Окружним Провідником, досвідченим підпільником, але військовиком невеликим. А чи Рудий був до цієї функції підготований! Правда, він добре вів у бій малі відділи УПА — сотні, курені, добре виконував функцію військового референта Окружного

Проводу на Ковельщині (у Ящура) і був відважним. Рудий, Грім — із села Коршів, що на півдні Луччини.

Бракувало нам офіцерських кадрів, дуже бракувало!

*

Прийшла сумна вістка, що німці розстріляли разом з іншими закладниками подругу Оксану з Херсонщини. Дрібна, з грецьким личком, обвіяна степовими вітрами півдня України, завжди розспівана. Її мова була як степовий дзвінок! До нас прийшла в 1942 році і зовсім віддалася боротьбі. Послали її до Луцька і... не вернулася. Іноді мене огортає сум, що ми не вели іменної реєстрації наших членів, і взагалі учасників визвольної боротьби. Люди гинули, а ми не знали, хто вони, звідки. Але підпілля і конспірація мають свої вимоги.

*

Київська газета, а докладніше — видавана у підпіллі в Києві газета «Вільна Україна» закликала до створення фронту поневолених Москвою народів. «Нас сто мільйонів». . . говорилось у відозві. Відозва зустрілась з прихильністю представників усіх народів, що були тоді в Україні. Почалася підготовка до конференції представників поневолених Москвою народів. На Волині Обласна конференція відбувалася на Володимирщині, недалеко «Січі». Зібралось кільканадцять делегацій по кілька осіб, але були й одноособові — як комі, кіргізи. Найчисленнішими були — вірмени, узбеки, грузини, білорусини, азербайджанці, казахи. Підготовку до Обласної конференції, як і саму конференцію вів Матвій зі своїми співробітниками. Багато праці доложив Яків-Радченко (вчитель з Краснодону, на Донбасі). Був теж Володимир і, здається, Боремський. Виступали майже всі делегації, навіть з Комі. Переклад їхніх доповідей на українську мову чинив багато клопоту. Хто склав свою доповідь раніше, для того був час спокійно зробити переклад, бо більшість виступали в рідній мові, хоч були виступи в російській і українській мовах. Стенографувати, отже, було дуже тяжко, або зовсім неможливо. Заангажування усіх було велике. Радість теж. Під кінець вибрали представників на Крайову конференцію, які негайно виїхали до Енея.

*

Постійний рух: Колки — «Січ». Через Голоби або через Торговицю; в липні 1943 р. відправа в селі Яловичі. Провадив Савур. Є Горбенко, представник Проводу (військовик), Окружні Провідники, члени Обласного Проводу. Обговорювали ситуацію і напрямні

діяльності на найближчий час. Горбенко полонив усіх, дуже безпосередній у відношеннях. Село охороняє зміцнена охорона. Всі дороги заміновані, аджеж до Луцька нецілих двадцять кілометрів, а там німецький гарнізон і польські парамілітарні організації.

Прийшов рапорт — УПА зайняла Любашів, вибивши з нього німців і поліцаїв. До міста відділи ввійшли парадним маршем.

На всякий випадок, як кажуть, і щоб не було несподіванок, з Малина приїхав д-р Гросс. Просив його про це Матвій. Від якогось часу вони дружили. Д-р Гросс ніколи, ні вдень, ані в ночі не відмовляв допомі. Щоб не надуживати його, вони мали умовлений пароль і знак, на який Гросс завжди їхав. Очевидно, д-р Гросс не брав участі у відправі. Коли під'їхали, щоб Гросса відвезти назад до Малина, він підійшов до Матвія, хоч вже був попрощався, і сказав:

— Друже, війна. Ось вам адреса мого брата в Америці. Там по війні зустрінемось, або хоч знайдемося, і подав картку з написом.

Справді, треба було бути справжніми друзями в той тяжкий час, щоб таке вчинити. Тоді ніхто із нас ще не передбачав лиха.

*

Нас, т.зн. УПА, початково москалі, німці і поляки легковажили, не вірили в спроможність нашого народу створити власну армію і до того в таких тяжких обставинах. Згодом, коли не вдалося нас знищити чи залякати, запропонували розмови. До Гордія, який був тоді провідником на м. Луцьк, про що вони очевидно не знали, зголосився зв'язковий від поляків, які співпрацювали з московською партизанкою. Гордій очевидно негайно повідомив Обласний Провід і КП. Справа була поважна, аджеж в Луцьку АК, та й не лише АК, співпрацювали з німцями в акціях проти нас. Большевики робили провокації, отже і тепер не було певності, чи це не провокація. Справу обговорено на відправі з участю Охріма. Крім Гордія, в зустрічі мав узяти хтось з СБ. Їхні домагання: УПА заперестане акції проти московських партизан і співпрацюючих з ними польських. Кількість цих останніх була невеличка, хоч гучно звались дивізіями, бригадами і т.д.

Наші вимоги: московські партизани зі своїми приборниками вийдуть з терену України (йшлося тут, очевидно, про волинське Полісся), перестануть грабувати населення, співпрацювати з німцями проти нас і залишать провокації. Вони мали один аргумент — прийде ЧА і нас покарає, що на нас не діяв, бо ж ми знали, що москалі нам нагороди, ані щастя не принесуть, зрештою тому, м. ін., ми піднялись на боротьбу.

Полякам ми вже давно радили чи підказували, щоб замість

«броніць свого стану посядання на Україне», хай борються за відзискання своїх корінних земель, на заході — Шлеська, Померанції, Кашубії тощо (ми їм писали про це раніше, більше двох років, ще перед Ялтою 1945 року). Очевидно, «мирного договору» не підписано, хоч здавалося, що поляки дещо схаменулися. Але тільки так здавалося, на короткий час.

*

В липні 1943 р. польські загони з Луцька і Сенківівчівки, озброєні і очолені німцями, спалили кільканадцять сіл в тому ж районі. Гуляли! Тут же не було жодного відділу УПА і ніхто не зробив жодної кривди полякам. Була тут, що правда, т.зв. Самооборона, але вона могла лише остерегти населення перед наїздом карателів, щоб уможливити втечу в поля, чи ліси.

Розвідка з Луцька донесла, що поляки (їхні парамілітарні відділи при німецькій жандармерії, що виконували накази АК) мають наїхати на Малин. Хоч вістку потвердила Ганка Скленар (чешка), то все ж таки здавалось це чимсь неймовірним. Вістка прийшла день перед акцією.

Малин був селом чесько-українським. Саме в Малині ординував лікар Гросс. Тут жили його дружина, полька, і малі діти. В околиці була польська колонія, але ніхто їм злого не чинив. Тут не було відділів УПА, бо німецькі відділи і поліцію ми вже давно повиганяли. Була, як скрізь, Самооборона. Нещодавно «медведівці» наїхали вночі сюди і позабирали борошно з млина, але відразу втекли із села, як і було в їхньому звичаї. Боронити села вони не збиралися. Москалям було це на руку. Німецькими і польськими руками вони нищили українську землю.

На бій з карателями вийшла Організація на чолі з Районовим Проводом. Згинули всі.

Німці, які командували польськими відділами, зігнали людей до церкви і до школи, зачинили і спалили, а інших застрілили. Село спалили з усім, що жило. По кількох днях ще тліли людські трупи, худоба. Тоді загинув і д-р Гросс з усією сім'єю. За що? Що він будь кому, а полякам зокрема, вчинив злого? А може тому, що він був соціалістом? (за якого себе вважав, а тепер завжди підкреслював, що він демократ, гуманіст). Чи може тому, що був жидом? Все можливе, бо в АК перемагали такі реакційні напрямки, а польський антисемітизм на українських землях був сильний.

Десь за тиждень відбулися похорони жертв. Кілька тисяч людей з'їхалось і зійшлося. А коли священник заспівав... «і сотвори Господи їм вічну пам'ять!» із тисячей грудей вирвався... плач! Це трагічно-жахливе! Голосний плач тисячі людей! Чи чули його

шановні альянти? І чи дізнається світ про правду чому і за що замучено жителів Малина, як і раніше Картелісів? Коли повідомили Матвія про долю Малина і д-р Гросса, він заплакав. З д-ром Гроссом з Організації мало зв'язок, здається, лише двох, а одним із них був Матвій.

*

Знов поїздка в Забужжя, чи як це офіційно звали німці, в Генеральну Губерню. Переправа через Буг, село Крилів, Телятин і інші. Тут беріг рубежів і охороняв населення курінь Остріжського. В околицю часто заходили польські партизанські відділи. Було кілька боїв. Чому? Коли всі усвідомлять, що пора бути людьми? Коли зрозуміють, що вже немає «хлопа», а є люди?

На просьбу товаришів я зробив кілька доповідей, м.ін. про рішення III НЗ ОУН, і про поточну ситуацію.

Населення молилось по церквах, щоб Бог не допустив до приходу большевиків. А німці гонили людей будувати охоронні споруди, хоч фронт ще був далеко.

Так, я згадував, як тільки була можливість, а Путько слухав.

— Ну, а скажи ще, як заховувались в той час бувші члени КПЗУ?

— Думаю, що найкраще було б поговорити з ними самими, аджеж в «третьому» є кількох і на роботу виходять на цю зону.

— Е, ні! Вони не будуть щирі, хочу почути від «чужого».

— Що ж, різно бувало. Дехто відступив з ЧА, дехто повернувся і під час німецької окупації сидів тихо. Багато, зокрема молодих, пішли в УПА, багато в інший спосіб співпрацювали з Визвольним Рухом. Треба сказати, що з НКВД мало із них співпрацювали. А комуністи-чехи, таки в абсолютній більшості, перейшли на нашу сторону і подавали нам усяку допомогу. Були такі, що й далі співпрацювали з москалями, пробачте, з «радянською розвідкою», або пішли до їхньої партизанки, зокрема на пограниччі Білорусії. Але краще поговоріть з Шумуком Данилом, він був членом КПЗУ або Комсомолу, сидів в польській тюрмі, був «радянським» службовцем і в... УПА.

— Ні, не буду! Ти поняв, не буду! Не вірю їм!

У свою чергу Путько оповідав мені про свою діяльність в КПЗУ, Сельробі, комуністичному підпіллі в Польщі; про провокації польської Дефи і ЧК, про вишколи в ССРСР, про переходи польсько-московської границі.

— Ех, якби так зуміли об'єднати свої сили для боротьби за політичну волю України, а тоді вирішувати її суспільно-політичний лад, поняв?

— Поняв, але чи не запізно ви до цього висновку прийшли?
— ?

*

На переломі 1951-52 років до Норильська почало напливати багато євреїв. Що їх сюди гнало? — запитав я Зайделя.

— В Росії почалась нагінка на євреїв, і то «общая», по наказу. В школах наших дітей називають «нарицательно», або просто жидами. Здіймають з відповідальних посад, зокрема в політичних установах. Куди дітись? Власне, тут, у тому засвіті ще можна прожити. Ми сподіваємося ще гіршого. А ти знаєш Біблію? Ягве нас на повну поталу ніколи не віддавав. Думаю, що це довго не потриває.

*

1951 р. Одного разу Путько прийшов сумним і стривоженим. Отримав офіційне повідомлення, що мусить на праці зробити «розчот», т. зн., розчислитись із фірмою, в якій працював, тобто звільнитися. Таке ж отримав інж. Лернер — гол. інж. контори, і Йоффе — нач. управління будівельних матеріалів, як і інші бувші в'язні, суджені в тридцятих роках (очевидно, політичні). Всі мали десь там ставитись. Тривога усіх їх була велика і не без підстав. Їх забирали в невідоме. Ніхто не знав куди. Визначили їм лише збірний пункт. Більше про їх долю нічого я не чув.

*

В. зайшов до мене з сумною вісткою (а чи тут вони були коли радісними?). Чорний похвалився, що його викликав на розмову майор емгебе, який приїхав з Красноярська. Майор мав сказати, що як тільки справляться з троцькістами й іншими «врагами» старої дати, тоді заберуться за бандерівців, і то вже скоро. Не весело. Вірити Чорному треба було. По-перше, що вже взялися розправлятися з троцькістами, а по-друге — Чорний «будь чим» не займвся і розмова з майором з Красноярська не те саме, що з якимсь там опером. Але, коли і що вони хотіли з нами зробити?

Довго ждати не прийшлося. Зробили нову бригаду до побутового кар'єра. Зібрали до тієї бригади майже самих українців і в більшості кращих людей: Роман Загорунько, Данило Шумук, Степан Семенюк, Панасюк, Король і інших. На бригадира призначили Семенюка, який відмовився категорично і на роботі вліз в котлован і копав, так, що на роботу ми виходили без бригадира. Роботу приділював нам хтось з адміністрації. Стало ясно, що, як говорив Чорний, «взялися» за бандерівців. Казали нам копати рови під якийсь будинок і поправляти огорожу «производственной» зони.

Що робити? Рішили таки працювати, щоб не дати приводу для арешту в БУР за саботаж, чи відмову від роботи. Бригада була трактована як штрафна, але залякати її було вже неможливо. Внедовзі працювати не було вже кому. Зайдель постарався все ж таки — Семенюка брали до проектування асфальтної установки. Тут був Давидов, сибіряк-українець, і через нього Зайдель допоміг.

— Мені все з жидами везе, — жартував він.

*

Ситуація у світі була напружена. В Кореї війна, в Європі «холодна війна». Норильськ — острів серед тундри, бо оазою назвати того місця не можна. Що може статися завтра? А як вибухне війна? Ми думали тоді про всі можливі варіанти і випадки розвитку подій у світі і нашої в тому долі. Організаційна сітка була міцна, провідні люди сильні. Але не всі ж до Організації належали, навіть до тієї широкої мережі, що звали самообороною. Рішено, що загальну репрезентацію буде мати той, хто незламно вистояв на морозі перед вишками охранників. До того він мав скінчених два факультети ВУЗ. Це теж буває не без значіння. Організаційний провід, чи як ми звали — Місцевий провід, складався з трьох: Киянин, Поліщук, Закарпатець, хоч до останнього були застереження, які, на жаль, в майбутньому справдились.

По довшому обговоренню «що робити» К. запропонував зорганізування великої, масової втечі з лагера. Петро назвав це провокацією і перестав зустрічатись з К. Можливо, що Петро поспішився зі своєю оцінкою, але така пропозиція була самогубством. Наші тодішні зв'язки із зовнішнім світом були слабі, помочі втікачам не було б жодної. Ситуація стала напруженою і негативно відбилася на праці Організації. Думаю, що К. добре передумав, бо праці не відложив. Зрештою, К. був досить здисциплінованим і знав, як сам мовив, що над ним хтось ще є.

Прийшов В. Знов вістка. Вже шостий з товаришів-каторжників розпізнав П. Щоправда, лише один чи двох знали ким він справді був на волі, але загроза зростала. Але В. якось з усім давав собі раду.

*

Понад три і пів тисячі каторжників. Серед них анальфабети, але і з вищою освітою. Співжиття таких людей буває звичайно трудним. Але тут ми в принципі живемо гармонійно.

П.М., — колись початкуючий, як то звуть, поет, з Дніпропетровщини. Оунівець. Козацький нащадок. Перед війною хотів здавати

на Київському Інституті Журналістики і... не перейшов, або, точніше, не допустили. Він ніяк не міг зрозуміти чому?

— Була ж конституція, була ж мова, що діти не відповідають за гріхи батьків, тим паче за прадідів, — роздумував.

— Послухай, — вбивав я йому, — у нас не обов'язує конституція, а... наука так, так, наука... Отже наука ця каже, що... «до часу перемоги соціалізму в світовому масштабі, конституція СРСР не може розповсюджуватись на всіх громадян». Знаєш, хто то написав? — В. І. Ленін. Тепер розумієш?

*

Зайшов бригадир З-ць, що тільки вернувся від начальника лагера «Ручки» (був інвалідом, мав одну руку скалічену на війні, капітан, тому так його прозвали).

— Змінився начальник! Став гуманістом. В день ходить по заводі, бачив, як люди тяжко працюють і визвав мене з майстром. Сказав нам:

— Вас посаджу в тюрму, бо ви людей убиваєте, каторгу «создайте»!

— За «созданіє» каторги треба карати, можна і мене, щоб лише хтось був покараний.

Зм'як, якби. Почав розпитувати хто ми, яка освіта, як «производство» нам платить і т.д.

— Да, — сказав. Знаєте, я неграмотний, тепер кінчаю шостий клас заочно. Щойно вернувся з відпустки з Білорусії, з моєї «родіни». Багато бачив. І «понял». «Помніте», людині все можна забрати — волю, майно, але гідності ніхто не має права забирати.

— Що це має означати?

Подібна метаморфоза сталася з майстром Бессоновим, сибіряком. Після повернення з відпустки з Аченська змінився зовсім. Став нам дуже прихильним, ніколи вже не відмовляв нашим просьбам, приносив продукти, передавав листи.

*

До третього привозили людей з інших лагерів, в тому з Материка-Караганди, які привозили новий повів. Там була менша ізоляція. Добирались зв'язкові. Був більший рух в'язнів. Ну, і там тепліше. Там почали раніше бунтуватись, хоч організаційні форми були, здається, менше досконалі, як у нас. Але тих кількох, що привезли до нас — Ром. і Ст., обидва хворі — дали нашим більше життєвого руху. До Норильська привезли, як повідомили з міста, бувшого провідника КП Південь Германа Степанюка. Сподівались

ми дещо від нього, але він передав, що так довго вже сидів відізолюваний, що жодної інформації чи вказівок не може дати. Добра щирість і скромність. Але й привозили собі на підмогу, так би мовити. З'явився якийсь бандюга-сибіряк, якби тут їх бракувало, і ще дехто. Сиділи вони в лагері, на роботу їх не ганяли.

Начальника лагеря замінили раз, другий. Тепер ним був кап. Тархов, татарин з походження.

Під осінь 1952 р. почалась дальша реалізація «розправи з бандерівцями», як мовив майор. Біля сорока каторжників-українців однієї ночі арештовано і замкнено в БУР. За що? Ніхто тут не бавився у те, щоб нам пояснювати за що замикають в тюрму. Почали кликати на «слідство» і повідомляли, що ми брали участь у підготовці організації нападу на інших каторжан, не-українців, що знайдено «холодну зброю» під бараками в снігу. Слідство велося не в БУР-і і треба було йти конвоем через лагерне подвір'я, отже декого грізного заковували в кайдани. До таких «грізних» зачислили і Семенюка-Малентія, але той відповів, що він не бандит і в кайданах не піде, буде сидіти в БУР-і. І не закували! Наша брала. Семенюка Степана повели перед обличчя самого начальника лагеря кап. Тархова. Коли його випустили, на нього чекав... Зайдель.

— Ну, йди вимийся, а завтра на роботу. Знаєш, не міг нічого сам зробити. Мусіли за вас міцно взятися. Але я пішов до С. Гольдберга і сказав, що будинки для робітників не будуть віддані на час, бо не маю ким робити. Тархов всіх позамикав в тюрму. Той повторив це на нараді в начальника комбіната. Ну, а тепер мусиш йти на ту, власне будову (С. Гольдберг, начальник кантори Металургстроя, полковник, жид). Тепер може краще зрозумієш чому євреї утікають з Росії до Норильська. Це ж та сама провокація, як з вами, лише ваша менша, але може закінчиться гірше, — отак мовив Зайдель. Везе Семенюкові із жидами.

(Продовження буде)

Петро ДЮК

ПЕРША СТАРШИНСЬКА І ПІДСТАРШИНСЬКА ЮНАЦЬКА ШКОЛА УПА

(Спогад)
(Закінчення, 3)

Великдень 3.IV.1944

Ранок був досить ясний. Сніг почав м'якнути під ногами. Все приготовлялось. Почесна чота із двадцять п'ять стрільців в нових мадярських уніформах і шоломах, з новими мадярськими крісами. Прибули зв'язкові, але без священика і без паски. В селі, з якого мав прибути священик і паски, було багато німецького війська, що й перешкоджало священикові і пасці дійти до табору. Можливо, що вдасться доставити паски пізніше. Курінний рішив відбути молитви без священика.

Школа виструнчилась на площі перед підвищенням, прибраним до Богослуження. Розпочинаємо молитвою «Отче наш», а після цього співаємо Христос Воскрес! З п'яти соток молодих грудей виривається зворушливий гомін пісні і відбивається відгомоном у сусідніх горах.

Паде команда «До стрілу — Огонь!» Із наставлених понад площу крісів почесної чоти пролунав продовжуючий звук, відбиваючись гомоном із сусідніх гір. З високих смерек, нахилених понад підвищенням, посипались на сніг зелені галузки чатиння, перетяті кулями.

Курінний «Хмель» піднесеним голосом звернувся до стрільцтва, підстаршин і старшин з Воскресним привітом, бажаючи всього найкращого, особливо успіхів у вишколі і перемоги в боротьбі, аж до здобуття Самостійної Соборної Української Держави! Курінний був видимо зворушений і голос його вийшов дещо дрожачим.

Після курінного, почав говорити політичний виховник «Орлан». Він був добрим промовцем, вживаючи навіть такий вислів, як «Господи!, Чи Ти ще є? Якщо є, то чи можеш спокійно дивитися на нас, на український народ, на його терпіння і страждання». . . Ще кілька пісень Воскресних, і команда — «Розхід»!

Прийшла обідна пора, а пасок немає. Щойно після обіду прибули зв'язкові. Ройові розділили паски і кожному припало по кус-

кові паски. Хоч не було це достатньо, але традиція була придер-жана. Атмосфера була досить свобідна. Дехто навіть не спішив помити їдунки по обіді. Несподівано для всіх вбіг ройовий «Голуб» і оголосив збірку з їдунками. Ті, що не спішили з миттям їдунок, не спішили й на збірку, бо хто хоче починати біганину до потоку і назад, мити їдунку, та ще й на Великдень. Всетаки, певне число вибігло з чистими їдунками. Між ними і я. «Голуб» скомандував: «Відчисли!» «Сорок!» — викликнув останній. «Голуб» підійшов до двадцятого, витягнув кістку цукру, вручив йому і скомандував: «Поділіться зі всіма решта») Всі вибухнули сміхом. «Розхід!».

З початком квітня прибула вістка, що Андрій (П. Пушка), тоді вже, здається, Крайовий Провідник Юнацтва ОУН, і «Остюк» (Окружний Військовий Референт Ю ОУН) — не живуть. Загинули у Львові 10-го березня, в сутичці із гестапом. Я дуже жалів за ними.

Хоч всі в таборі старалися тримати якнайвищу гігієну і чистоту, але при такому густому скупченні людей скоро поширилась коро-ста.

Д-р Максимович перевів медичний огляд і всіх тих, що мали коросту, а їх була більша частина, приміщено разом в долішніх бараках. Тих, що не мали корости (було їх около вісімдесят, між ними і я, бо я вже перейшов коросту, ще в сорок першому році), примістили в бараках повище площі, яких було менше. Чотовий «Вікторія» привіз (казали, що зі Стрия) досить велику бочку чор-ної масті і нею почали намазувати всіх з коростою. Жартом ці ба-раки почали називати «тяжкою артилерією». Формальний вишкіл припинився на кілька днів. Ми виконували різні зайняття, а одно-го дня десять стрільців пішли направляти дорогу та підбудувати місток між табором і лісничівкою. Один із стрільців мав фотогра-фічний апарат (тоді рідкість) і зробив знімку. Невідомо, чи вона була коли небудь викликана і десь публікована.

Сніг починав поволі танути, хоч він ще й падав по полудні, але вже мокрий. Тяжко було нам витягати потапаючі в снігу ноги. В четвер у ночі я стояв на стійці в скорострільному гнізді пониже бараків. Зі мною був стрілець «Качка» який прибув з групою з Львівщини, де почав був ходити до медичної школи у Львові. Ми говорили про різні речі і пережиття. Я згадав про свою пропукли-ну. «Качка» висловив здивування, що я погодився вступити до Школи, знаючи про це, і уважав, що це досить небезпечно ходити по глибокому снігу, носити дралиці, тягати буки, робити стрілець-кі лежачі постави тощо. . . Він радив мені негайно зголоситися до лікаря. Це ввело в мене неспокій. Я передумував цілу п'ятницю і цілу ніч із п'ятниці на суботу перед Томиною неділею, ранком я

поговорив з ройовим. Він порадив мені зголоситися в обідню пору до звіту.

Звіти, що їх називали «Карними звітами», відбувались на дорозі перед входом до табору перед службовим старшиною, а про важніші справи — перед сотенними.

Того дня сотенний «Чмелик» відбирав карний звіт трьох стрільців, двох із яких прийшли з групою Поль-Польового з Волиня. Справа була пов'язана з кухарем (нібито занечищення зупи), і тягнулася досить довго. Я і ще один стрілець стояли досить далеко від тієї групи, бо наша справа не була карна. Сотенний дослідив, що закид на кухаря був недоказаний і стрільців покарано зразу на місці (по три «козацьких» буки).

Сотенний підійшов до нас і я зголосив свою причину до звіту. Він записав і відправив мене до бараку.

За пів години службовий мене покликав до канцелярії. Я зголосився. Присутніми були курінний, сотенні, двох чотових, бунчужний «Луг» і д-р «Максимович». Курінний звернувся до мене і сказав, що «ми знаємо вашу проблему, але ми не можемо тут нічого зробити. Ви потребуєте операції. За порадою лікаря ми рішили Вас звільнити». Я не знав, що на це відповісти. «Чи ваша місцевість ще під німцями?» — запитав сотенний. Я, очевидно, не знав. Бунчужний витягнув мапу і заявив, що фронт мабуть зупиниться над Стрипою, так, що є можливість продістатися додому.

Мені сказали здати свій виряд, зброю і бути готовим до відходу о год. четвертій, бо саме тоді відходитиме група в терен.

Я приніс свій виряд. Здав і біле убрання (уніформу), яке треба було переокрасити на зелене, бо такий уніформ вже почали привозити до табору. Залишив я при собі оборонну гранату, а здав зачіпну (пляшкову). Чотовий звернув на це увагу і сказав, що саме шукаємо за такого типу гранатою. Будемо мати для демонстрації при вишколі.

Курінний вручив мені посвідку, на якій було написано, що з огляду на потребу медичної опіки «Стрілець «Гомін» звільняється з рядів УПА. Підпис — Курінний «Хмель». Посвідку треба доручити Станичному Провідникові вдома.

Ближчі знайомі підходили, щоб попрощатись. Дехто передав записку, щоб десь в терені пустити на зв'язок, якщо буде можливо.

Було вже після четвертої години, як зв'язковий з терену, один стрілець, сотенний «Чмелик» зі стрільцем «Підковою» (який був досить високий, добре збудований, з «Гайдамацького» Куреня, який тепер був охороною для «Чмелика») і я вирушили з табору. Ми перейшли попри дубовий пень при вході до табору, який знова

почав виростати з-під снігу, бо сніг вже танув. Різні думки роїлися в голові. Жаль було залишати друзів, з якими вже зжився, але й залишатись вже було не можливо.

Ми йшли стрілецьким рядом, «Підкова» напереді. Поминули нашу заставу перед табором і дійшли до вузькоторівки недалеко лісничівки, де стояв вагон із голою платформою. Витягнули підклади з-під коліс. Зрушили вагон і видряпались на дерев'яну підлогу платформи. Вагон набирив швидкості. «Підкова» підніс грубий дрючок, що лежав на платформі, і встромив його в заглибину понад колесом. Чим далше ми їхали в долину, тим швидше котився вагон. Залізнична лінія бігла понад глибоким ярмом, в якому плила вода. Перед кожним скрутом колії «Підкова» вкладав пальці в уста і за цим розносився, наче з паротягу, продовжуючий свист, що довго повторявся відлунням з верхів гір, остерігаючи тих, які могли пхати інший вагон під гору. Але таких ми не стрінули.

З Брязи в напрямі лісничівки зв'язкові підганяли кілька ялівок, які напевно незадовго попали до котлів кухаря «Івана».

Ми задержалися недалеко Брязи і зайшли на зв'язковий пункт. Сотенний «Чмелик» і «Підкова» попрацалися і відійшли у своєму напрямку. Як пізніше я довідався із «Української Партизанки» С. Ф. Хмеля, стор. 58, що сот. «Чмелик» був командиром Підстаршинської Школи УПА в Малиновиці. Загинув, мабуть, осінню 1944 року.

Я зачекав на зв'язкового, який возом вертався десь до с. Тусів, і присів з ним. Майже опівночі зв'язковий розбудив якихось господарів. Господар запровадив мене до порожньої кімнати, в якій було досить холодно, вказав на ліжко і запитав, чи я голоден. Я відповів притакуючи, бо вправді ще від обіду нічого в роті не мав. Господар приніс гладущик солодкого холодного молока і невеликий буханок хліба. За кілька хвилин мало що з цього залишилося. Я трохи насторожився, чи бува, часами, не пошкодить молоко, бо вже давно пив свіже молоко і їв свіжий хліб, як також і не спав у чистому ліжку. Все, однак, було гаразд. Ранком, по сніданні, прибув зв'язковий і ми пішли над річку. Вода плила досить швидко й ми всіли в малий човен. На противному березі чекав чоловік і довгим гаком, попередньо викликаний свистом зв'язкового, зловив наш човен на закруті й притягнув до берега. Ми подалися до слідуєчого села.

В понеділок падав дощ і було досить млісно та парно. Перед обідом прийшов зв'язковий і по дорозі сказав, що в цих околицях перебуває сотня «Ясьміна» і нам личило б до нього навідатись. Зайшовши до кімнати, я побачив кілька мужчин, які, нагнувшись

над столом, щось переглядали на мапі. Вони відступились від стола і я зрозумів, що мужчина, який сидів за столом, був сотенним «Ясьміном». Я зголосив свій прихід. Сотенний встав і ввічливо привітався зі мною. На моє велике здивування, «Ясьмін» запитав мене, чи я знаю як поводитись моему братові. Я запитав котрому? Тому, що був в ДУН (Василеві). Я залишив його вдома і про нього ще нічого тоді не знав. «Ясьмін» пояснив, що був колись в нас в хаті, відвідуючи брата, бо він також був в ДУН (Ролянд), але мене тоді вдома не було. Не знаю, чи «Ясьмін» пізнав мене по подібності до брата, а чи може він мав відомості про мій перехід? Якщо так, то пропозиція зв'язкового не була випадкова.

Ми розпрачалися і подались попри Геринь і Гошів, але цим разом в день і з противної сторони церкву було досить добре видно. В Якубові я почав вечеряти, як хтось повідомив, що наближаються німці. Мені веліли йти на стрих. Закривши дверцята, я заснув. Рано господар відхилив дверцята і повідомив, що в хаті кватирують німецькі старшини, а тому я мушу зачекати, аж поки вони не вийдуть. Десь перед полуднем військо виїхало з села. По полудні зі зв'язковим я вирушив до Белеєва. В Белеєві на зв'язковім пункті були хлопці й дівчина. Дівчина забрала плетений кошук і ми вирушили до Турії Великої. В Турії Великій я заночував. Господарі в розмові розповідали, що під час Великодніх свят перебувала в них група татарів. Я думав, що це напевно ті, які були колись в таборі.

Господарі в Турії Великій говорили мені, що татари, які перебували в них, були без зброї. Після їхнього відходу в напрямі лісу чути було якусь стрілянину. Маршрутуючи вночі на Словаччині, стрілець, з яким я маршрутував, почав співати пісню про курінного Хмеля. Я запитав його, як він це знає. Ми домовились, що він, Микола Демків із Базниківки, був у «Гайдамацькому» Курені під командою курінного Хмеля і залишився, виходило вдома, як Хмель відходив в Карпати з нами-добровольцями. Демків знав ройових, чотових і інших. Він також сказав мені, що в Німеччині стрінув ройового «Зора», який говорив йому, що він відійшов зі Школи ім. Пипського, бо свого часу запримітив, що один стрілець чи ройовий, який колись був з татарами і повернув, мав ручний годинник, який належав татариніві.

З Турії Великої я пішов через Болохів, Завадку, Мостище до Бабина. В кожній місцевості мінялися зв'язкові.

Між Мостищем і Бабином до нас наблизилися з бічної дороги двох не дуже то вже молодих, добре збудованих мужчин. «С.Б.» — напівголосом заявив мені зв'язковий. Ми зайшли до зв'язкової хати. Один із цих двох мужчин почав мене розпитувати звідки і

куди я їду. Я розказав йому. Несподівано він зажадав, щоб йому показати посвідку звільнення з рядів УПА. Він оглянув посвідку, а повертаючи її мені, сказав: «Не затратьте, а то можете бути в клопоті».

Вже було досить тепло. Я переночував і слідуючого дня вийшов на город. Там було чотирьох молодих мужчин в німецьких уніформах. Ми привіталися. З їхньої розмови я зрозумів, що вони були членами боївки: Окружної, чи Районової — я не смів їх про це розпитувати. В розповіданні про різні пригоди життя, один із них, розповідаючи про стрічу з приятелем в місті, ненароком назвав своє прізвище (Романів), яким привітав його із захопленням товариш. Інший, мабуть провідник боївки, поглянув на нього картаючим зором. Бесідник зрушив плечима і сказав: «та мене і так тут знають». При відході, господар дав мені кашкет за мою «кубанську» шапку, бо вже було тепло і не випадало носити зимову шапку.

Оминаючи деякі села, в інших міняючи зв'язкових я ішов в напрямі Дністра почерез Переможець, Мединя, Комарів, попри Крилос, а відтак заночував в Пітрильцях. В хаті, крім господарів, жила їхня дев'ятнадцятилітня дочка, що була зв'язковою. Зв'язкові напевно передавали одні-одним звідки я їду і в якому напрямку. Я сподівався, що скоро переведуть мене через Дністер, але на другій стороні було німецьке військо і зв'язкові не наважувались нікого перевозити, не маючи певних інформацій щодо положення.

Була неділя і дівчина запропонувала мені піти до сільської домівки, де відбувався вечір присвячений Т. Шевченкові. Я завагався, бо не мав чистої сорочки. Вона запропонувала вишиту сорочку свого старшого брата. Я прийняв. По дорозі вона почала розпитувати про стан побуту в УПА і висловила свої турбування про брата, який за якусь самовільну акцію був присуджений до карної сотні в УПА, в якій мав би перебувати ще від Йордану. В той час я нічого не знав, що така сотня десь існувала, і не міг її нічого сказати, але старався потішити, що напевно все буде гаразд. У програмі вечора були виступи з деклямаціями віршів і слово про Шевченка. Після цього зв'язкова познайомила мене з кількома молодими хлопцями, які, однак, обмежувались до розговору між собою. Ми повернули до її хати. По двох днях дівчина сказала мені, що не має зараз можливості перевезти мене через Дністер, а тому я мушу перейти на іншу квартиру. Мене перевели до хати, де було тільки двоє вище середнього віку господарів. Господиня запропонувала виварити і випрати моє підбілля і сорочку, як я сидів обвинений коцом.

Господарі займалися своєю працею під час дня, а вечером сіда-

ли заграти карти в тисячу і шістдесят шість. Я не мав охоти грати в карти і зводив свій час на читанні.

Час від часу приходив зв'язковий і вибачався, що ще не можуть мене перевезти. Я занепокоювався і натискав, щоб мене перевезли. Більше як по тижневі зв'язковий забрав мене на човен і перевіз на противний беріг, але зі мною не пішов. Натомість вказав мені на господаря, який в певній віддалі від ріки скидав із воза гній.

Було досить тепло й іти в зимовій куртці було б підозрілим. Я залишив куртку й оборонну гранату, яку я ще ніс зі собою, зв'язковому, і рішився користуватись шкільною посвідкою, виданою колись Торговельною школою в Рогатині.

Тут берег не був високий. Я видряпався на нього і почерез леваду пішов до господаря. Я привітався і подав кличку. На щастя, він знав відповідь. Був це досить молодий мужчина і запропонував мені сідати поруч нього на сидження. Ми в'їхали в село. Напроти нас над'їхав великий військовий віз. На дорозі було кількох вояків Вермахту і двох зупинили наш віз. Мені за спиною заграли мурашки. Вони показали нашому господареві, щоб пропустив їхній віз. Дорога була вузька і він мусів задкувати на бічне подвір'я.

Згодом він запровадив мене до зв'язкового. З Дубівців ми вирушили в напрямі Семиківців, оминаючи Болшівці, Бовшів і так дійшли до Гербутова.

В дорозі ми кілька разів переходили почерез залізні рейки. Поїзди вже не ходили, бо рейки були переривані що кількадесять метрів німецькими саперами. В небесах час до часу появлявся большевицький літак і ми припадали нерухомо до землі. В Гербутові я заночував. Господар був досить молодий і говорив, що в терені є відділи УПА і він має намір вступити до одного з відділів. Прибула молода зв'язкова і ми вирушили попри Скоморохи і Свистільники і зайшли до Слав'ятина. На зв'язковім пункті були хлопці і дівчата, які нараджувались між собою, хто повинен іти зі мною. Було горячо і я ліг на лавці, щоб відпочити і зразу задрімав. Мені причулось, що я чую знайомі голоси. Я відкрив повіки і не міг повірити своїм очам, коли побачив у хаті моїх двох товаришів — Михайла Л. і Василя М. Я звівся з лавки, ми з ентузіазмом привіталися. Скоро я довідався, що вони прибули до відділу УПА, але відділ ще не вповні зорганізований і їм сказали, що вони можуть іти ще на кілька днів додому. Я повідомив зв'язкових, щоб не турбувались. Ми у трійку вирушили в дорогу. Не було особливих пригод. В Божикові на мості над Золотою Липою стояв на стійці вермахтівець, але він нас не затримував.

Вже по заході сонця ми дійшли додому. Мене остерегли, що в моєму домі можуть бути німці. Переходячи попри подвір'я, я побачив, що на подвір'ї вештались вермахтівці. Я зайшов до сусідів, які привітали мене зі здивуванням і захопленням. Я переночував на стриху. Слідуючого дня я стрінув Станичного Провідника і показав йому посвідку звільнення з рядів УПА.

* * *

Від господині Мільки я довідався, що декілька днів тому був на короткій відпустці б. Василь. Посіяв дещо на полі, забрав легші боксові чоботи і повернув до відділу УПА, де був вишкільником-інструктором (мабуть в Рогатинщині). Про нього я більше ніколи нічого не чув. За деякий час прибув б. Михайло («Кароль»), який в той час був керівником району над Стрипою, частина якого вже була під більшовиками. За його пропозицією я поспробував вступити до Дивізії, щоб там мати змогу пройти операцію, що й з Божою поміччю пройшло щасливо.

ЖЕРТВУЙТЕ ЩЕДРО НА —

ФОНД ОБОРОНИ УКРАЇНИ,

ВИЗВОЛЬНИЙ ФОНД ОУН

І ФОНД АБН!

Василь КАРХУТ

ПРОБУДЖЕННЯ

I

— Кі-гі, кі-гі!

Левенко нагло стрепенувся і розплющив очі. Виблискуючи сріблястим пір'ям, низько над ним пролетіла чайка, майже черкаючи крильми об чубки кущів лози.

Тих кілька кущиків лози давали йому добрий захист від палючого проміння південного сонця. Крацого захисту на тому піскуватому островці не було. Після обіду, під гумованим шатром, було вже надто душно.

Левенко впився очима в ясну блакить неба. Безмежність! І навкруги, куди не глянь, яснозелена рівнина. В ці рамці вправлено дзеркала водяних плес, білі піскові кучугури, вигини й закрути ріки, аж у обрій. Ось по той бік, ген, кілька хатин невеличкого польського сільця. Та далі: зелена безмежність!

Уривки думок пропливали перед його уявою мандрівними хмаринками по блакиті, що ясна й погідна розп'ялася над його головою. Нишпорлива допитливість пробувала відійти в тиші й спокою чудесного дозвілля в тьмяну глибину підсвідомости і винести звідти розв'язку не одної загадки його поривів та вчинків. Левенко замислився. Звідкіля взялася в ньому та морочлива жадова пізнати цю рідку округу грузьких заплавин, осокових боліт та сипких пісків? Що вплинуло на його постанову зібрати гурт шибайлогів та податись на труди й невгоди мандрівки по нерухливих, тванних водах?

В таборі і гомоном не шерхнуло. Таборовики, позашивавшись десь у криївках, відпочивали. І, хлюпаючись з хвилею, човни їхні посунули. Лише соняшні кружальця стрибали невтомно, переганяючись на жмурах хвиль. І шамотіла осока біля берега, сонно, заколисуючи. . .

Щось сплеснуло нечутним крилом над головою Левенка. Сіло на обважнілих повіках. Набрало в пригорці барв та посіяло рясно, рясно. . . і повіки Левенкові стулилися.

Це злинув спогад.

Сяйво блискавки — часинка. Та на ту мить сліпуче чітко виявляється довкілля. У психічних явищах таке буває зі спогадом колись пережитого моменту. Свіжий, аж, здається, мокрий, від на-

кладених барв, може, дещо й згущених. І ви не знаєте, чи це спогад, чи переживання на яві, бо час тривання: часинка.

Може, Левенко й задрімав. Приверзлися. . . кущі верболозу. . . Перед ним горбовина, позаду друга. Біля нього найкращий друг дитячих років Штефа. Вони обидва припали до землі, скулившись. Над ними свистять кулі. Шшш. . . пів. . . пів. . . шшш. . . і стяті гілки верболозу сиплються на них дощем листя. Йому дванадцять років, і він має два карабіни, у Штефи три карабіни — влучні. Штефа горобців стріляє. На сто кроків і вціляє. Поласились, може, знайдуть ще кращі і попали між дві розстрільні.

Кулі сичать і ляскотять у багнисту землю, обабіч них. Та їм це байдуже. Очі широко вирячені, мало не вилізуть з лоба від цікавості. На горбочку, що перед ними, з'являються голубі однострої. На ході стріляють. Їм відповідають ті, окопані, з другого горба. Вони в сірих одностроях. Левенко і Штефа пригнулися до землі посередині між ними, в кущах верболозу.

Раптом ті сірі зриваються з окопів. Біжать. «Ур-ра!» Кріси наіжені довгими багнетами. Вже зовсім близько одні від одних. Ось недалечко двоє зчепилися. Голубий відбив удар сірого й проштрикнув його багнетом. В саме черево вдарив. Сірий лише руками розвів.

В ніс хлопцям б'є прикрий дух. Сірий блідий, що папір. Його здивоване, викривлене обличчя, звернене просто на хлопців. Раптом він усвідомив собі все, що з ним сталося. В очах його спалахує якийсь дикий вогник зненависного зусилля. Підносить руку, мов автомат. Кріс звивається в його дужих руках, і падає розмахом на череп голубого.

Врізавсь у пам'ять, мов виштампований там, незабутній рух у своєму хвилевому охопленні: крісом мов довбнею.

Чому саме цей спогад блимнув так чітко перед очима його пам'яті? Зовсім, ніби все діялось недавніше, ніж учора.

Левенко пережив цей епізод дванадцятилітньою дитиною, і не робилось йому від того млосно. На його очах людина вбила іншу: «Отак зовсім просто й безкарно». Для них, дітваків справа зразу була ясна. Це ж війна, тут не милують. Практично зрозумів її вперше Левенко дитиною, хоч мотиви, з яких людина вбила іншу «отак зовсім просто», зрозумів багато пізніше. Якраз в тому стані півдрімоти. Коли його органи чуття поснули на понуки зовнішнього світу, зрозумів він ясно, знагла розкрити таємницю.

. . . Усвідомлювати собі кожночасно свою людську повновартість; гін шукати пригод, вдоволення; знаходити їх та будити інших з негативного летаргу: еквівалент. Виперті з нижчих мізкових центрів підсвідомості почування образи від неволі муляють. У висліді, через наказ сталити свій гарт, пізнати можливості майбутнього, шукають свого вияву в свідомому акті мандрування. . .

— Пане команданте! Агов, пане команданте!

Левенко розплющив очі. Він не спав. Його думки линули кудись, поза пізнаване людськими почуттями. Кудись, де оманливі органи чуття, що не раз підпадають фізичному закономірному тяжінню, залишаються при землі.

— Пане команданте! — зголосив таборовик, — До табору навідався якийсь поліщук.

II

Багряному окові ватри вже стулялись повіки. Щойно обірвався останній акорд співаної пісні, і нерухомі, заслухані сиділи довкруги пластуни. І нерухомий, немов застиг у трансі між ними, поліщук Кирило.

— Подобається вам наша пісня? — спитав стиха Левенко, наче лякаючись розбудити настрій. Він підсунувся до Кирила.

— Я чую її вперше, і таких як ви бачу поміж нами також уперше — так само пошепки відповів. Шукав слів. — Жаль, що стільки проживши, щойно сьогодні почув та розвідав про стільки речей. Гей! — додав із серцем.

— Чому ми вас повсякчасно між собою не маємо? Та й шкода, що про часописи, про які згадували, не чували. Живемо за ріками, за болотами. Часом хтось з війська вістку принесе; хлопці прокрадуться десятками кілометрів і потайки принесуть кілька книжок рідною мовою.

У Левенкові спалахнула озлобленням свідомість безмежжя непочатої праці, що все чекає рук. Він міцно жбурнув.

— Якщо у вас знайдеться снага віднайти себе і почуєте в собі бентежний поклик матірнього пня, тоді суга сучасності сплине весняними водами і золота забличить традиція минулого. . . тих предків з-під города Небля, що за потрійними щитами з князем Васильком ворогові шлях городили, і тих з Пинського, за Богдана Великого, що правами й вольностями людських королів згордувавши, кару за те сувору прийняли. . .

— Чи знайдеться тоді сила, що відгородила б нас темрявою і безпросвітністю?

Левенко зупинився на мить, щоб перевести дух. З очима, втупленими в палаючу ватру (вони стали внутрішні й блискучі, мов дзеркало геліографа), марив. Перед ним промайнуло марево всього шляху від зв'язаних уст, що хочуть кричати, і заціпленого кулака, що хоче вдарити; пекельного вогню під черепом, що розсмаковує мовчки помсту. І виштампований в дуві дитини з'явився образ: «крісом, мов добнено». Техніка і первісність. Сліпий інстинктовий відрух притисненого до муру.

Левенко скінчив півголосом, наче до себе.

— По дорозі самовизначення: біль, часами зневір'я в правильність власного, самостійного шляху: жах хресної дороги. Перемагають лише сильні й безстрашні в шуканні. . .

Кирило підвівся.

— Дякую — проказав просто, — та мені пора домів.

Хтось з таборовиків кинув суху гілку на засипаюче багаття, і воно на мить пробудилося. Стрункий пластун стискає правичю поліщука, що в сірій свитці, гребінних білих штанах, лозових столах та круглому, маленькому синьому кашкету на голові.

І було в цій картині щось урочисто, символічно глибоке. Це едналися два світи роз'єднаних прірвою, що її викопала продовж років рука займанців.

III

Кирило поспішаючи, вертався додому. З-над мочарів піднявся вже опар і сірим рядном застелявав рівнину, вигладжуючи і так ледве спостережні ознаки сухої землі. В маленьких поточках вода вже міцно спала; осока й не зашуміла. Цвинтарна мовчанка над драговинням.

Після денного гомону, перегукування птахів, мовчанка ця вражала, мов прихована погроза.

Кирило вміло перескакував з купини на купину, знаходив колоди, перекинені над багнищем, час від часу зупинявся, віднаходив кущ лози, буйніший кущ очерету, чи яку іншу ознаку безпечного проходу, і поспішав вперед.

В його голові колотилось, мов хмари перед дощем по небосхилі, заслухані думки. Для його примітивної уяви променисте сонце пізнання не було цілком сприймальне. Слова команданта тих мандрівників відслонили заслону і показали кілька промінчиків того сонця, що зогріває і живить, радує і напоює почуттям сили й оптимізму.

Правду говорив він, командант, вони живуть тут, мов сліпі кроти. Там за цими багнами, живуть такі, як вони. Борються, змагаються, мають ще іншу мету поза журбою за проживок та одежину; знають, що вчорашнє не кінчається сьогоднішнім, а сьогодні — завтрішнім. У них живе прагнення добути волю. Кирило не розуміє як слід цього слова. Що означає «вільний»? Не признавати жадної влади, жадного права, жадної власности? Чи від цієї «волі» легше буде жити? Дурили ж їх жидки з міста обіцянками, поки не перевелися. Виявилось, що один був злодій, другий перепродував крадене, а третього також замкнули до в'язниці, і всі були політичні. Ні, це не те, про що говорив цей з-над ріки! Коли він говорив про «волю», він, знать, бачив марево її. Вона горіла

відблиском у його очах, і обличчя було в нього осяяне, немов перед його очима одчинялося небо. Жидків же бігливі очі ніколи не втрачали виразу обманців, що хочуть упхати, вмовити людину купити зфальшований товар. Той з-над ріки, користей не обіцяв, не прихвалював предмету своєї віри. Він згадував про жертви, про обов'язки. Кирило почував, що в ньому щось, досі не зовсім зформоване, хапається тендітними пальцями тих ясних промінчиків, що їх кинули йому в голову слова команданта мандрівників.

Думки Кирила бігли наввипередки у моторошну темряву, і щораз більше приспішував за ними крок Кирило. Якийсь рожевий туман наліг солодким похміллям на думки Кирила. Все видавалось йому просте і легкодосяжне. Аж диво, що досі ще нереальне. Летів, мов на крилах, і уява малювала йому на екрані темряви чимраз привабливіші образи.

Раптом його думки обірвались, і крок Кирила припинився. Вічна-віч зударився з якоюсь темною постаттю. Приглянувшись до неї зовсім близько, здригнувся. Жах здавив на мить його серце лещатами. Це був Фуцік. В'їдливо посміхаючись, заговорив перший:

— Від них ідеш? Добре знати! Ой, не викрутишся! Все одно знатимуть, де належить! — Замовк, смакуючи враження після слів.

Кирило вдруге здригнувся. «Оце називається поспатись!» Безладні думки забилися, мов комахи об півпрозору шибку.

З тим Фуціком вже годі в селі видержати. Всюди залізе, про все довідається і потім доносить! Погань! Зробив собі з цього зайняття, мабуть, таких Фуціків має кожне село! Без сорому виказують своїх ще й нахваляються.

— Ну, що Кіря, мовчиш? — дрібно захихотав. — А пригадуєш собі, як я радив продати мені той шматочок землі? Ти казав: за низька ціна!

Темрява запала тим часом докруги, якась кошлата, майже доторкальна, моторошна. Високо блимали зірки. Кирило почув, що лещата докруги серця йому обвільнюються. Він вже охолонув після першого враження. Останні слова Фуціка дійшли до нього, мов з глибокої бочки. «Ух, ти сволоч!» шибнула думка. Почуття огиди виповзло та не сплило словами.

— Чого чіпляєшся? — поспитав спроквола — Ходив назирцем за мною?

— Га? — жбурнув грізно, присуваючись обличчям до нього. Фуцік переможно засміявся.

— Чого чіпляєшся? Чого чіпляєшся? — викривлявся. — Побачимо, що ти завтра заспіваєш, як прийдуть по тебе.

В Кирила засвербіли руки, пальці скарлючилися. Лють хвилево

підступила до очей, застукала молотом у скронях. Відгомоном за-
дзвонили у вухах слова команданта мандрівників:

«Добрий господар впору нищить гусинь у садку, якщо не хоче,
щоб хробаки сточили йому овоч».

Кирило розглянувся. Серед мовчазних пустирів були самі. Ні-
де не зраджувався порух людського життя. Недалеко спросоння
обізвалася, якимось дивно понуро, болотяна птаха. Кирило прохрипів:

— Ей же не донесеш!

Фуцік великодушно чвиркнув крізь стиснені зуби.

— Можу не донести. . .

І таки не донесеш!

Темна людська тінь підірвалася з землі, мов добрий сніг, пере-
летіла понад сухою землею і сторчака полетіла в темну, грузьку
чвир. . .

IV

Першим враженням Фуціка було здивування. На нього посміли
піднести руку. Фуцік, лежачи на м'якому, погойдливому килимі,
навіть не поворухнувся. Несподіванка була надто неждана. По
хвилині звівся на руки. Земля під ним остерігаючи загойдалася.
Та Фуцік не здавав собі справи із свого становища; його думки
були при розмові з Кирилом. «Ото дурень!» — заговорив уголос.
— «Все одно погодиться!» Фуцік став на коліна і поволі зводився
на ноги. Земля загойдалась дужче, подалася, мов гума. Фуцік зро-
бив сильніший рух, щоб стати на ноги. «Чва-ак». . . і його ноги по
кістки встрягли в трясовину. Фуцік сердито зашарпався, щоб їх
звідти витягнути. Та вони застрягли по коліна.

І раптом свідомість становища жахом підняла йому волосся
вгору і здушила на мить в горлянці голос. Згадалися всі несамо-
виті оповідання матері довгими зимовими вечорами про страхіття
герців болотяників з тими, що в їх владу попадуть. «Нісенітниці!»
— переконував себе — «Але він, Фуцік, готов утопитись!». Розпуч-
ливо почав вириватись, хапатися руками всього, що тільки йому
під руки попадало, сповнений смертельного ляку за життя.

— Рятунку, топлюся! — прохарчав. — Рятунку! — гукнув силь-
ніше.

Мертво, ні звуку не було довкруги. Його крик збудив квакання
на далекому гнізді. Над ним залопотали якісь крила, двома
чорними плахтами, прибільшеними уявою до величезних розмірів.

— Смерть! — прохрипіли його зішнуровані, тремтячі уста.

Трясовина всмоктувала його чимраз глибше і глибше. Невбла-
ганно. Під ногами почував безодню. Навкруги розбудилося життя
драговини: лопали бульки повітря, під руками ворушилася якась
комашня, невидна в темряві, та самим дотиком гідка, ослизла.

Враження огиди зелектризувало Фуцікову свідомість і збудило втрачену рівновагу духу. Перестав кидати собою. Насилу заспокоїв себе і прибрав до рук, свідомий того, що шамотнею погіршує своє становище. Простяг руки, щоб якнайдовше опертись тій невблаганній силі, що безжалісно втягала його, всмоктувала в гідке баговиння.

Ще раз кинув у темряву з протягом «Рятуйте!». Відповіді не було. Ніч пожадливо вжиралася в мозок і, здавалось Фуцікові, що чорний морок поклав свої руки цілим тягарем на його плечі. Завішений над безоднею, втрачував поволі чуття в частинах тіла.

На спробу порушив головою, потім ногами; не чув їх. Болото тепле й мокре. Підняв одну руку і торкнувся нею свого обличчя. Щось м'яке на руці, мов холодець, торкнулося його шкіри. Болісно застогнав. До рук приссалися. . . рахував, торкаючись з огидою устами напучнявілих валочків: одна. . . дві. . . три. . . чотири п'явки.

Це привело його до разючого усвідомлення свого становища, що в ньому, завдяки своїй необережності, опинився. Заціпив зуби.

Його думки стали предивно спокійні. Вся сила відруху самозбереження зосередилася в твердому бажанні: якнайдовше видержати, продержатись до ранку. Ранок вже, напевно, недалеко, прийдуть люди і витягнуть.

Поволі плили години. І на мить стало йому перед очима ціле його мерзенне життя. І збудився докір. Це було давно приспане сумління зрадженої, рідної крові. Навіщо виказував своїх? Чи лише заради наживи? Вона ж була невеличка! Багато, багато менша від тієї погорди, що її виявляли до нього ті, яким служив. Перед ними плазував і вишкіряв зуби на своїх.

І Фуцік у темряві заплакав. Над собою, над своїм теперішнім безсиллям, що не дозволяє йому ще раз укусити. . .

Морок ночі ставав непроникливим, темним. Фуцікові здалося, що він підсувається до нього щораз ближче; ще трохи і він торкнеться руками твердої, чорної стіни. Фуцік почув, що йому робиться душно; він аж захекався від того враження зматеріалізованої темряви.

Напружуючи зір, вдивлявся в пільму, шукаючи в ній світляної щілини. І раптом перед його стомленим від напруження зором замаячіло щось сірувате. . . біле. . . Набирало обрисів. З темряви вдивлявся у Фуціка порожній погляд пустих очних дуплин; трикутної дуплини носа, лисого черепа і вишкірених в сардонічній посмішці зубів. Настирливий погляд, наче вдивляється в одну точку, проте розсівається на всі сторони; що, здається, пильно приглядаючись, нічого не бачить, пустопорожній без дзеркала чоловіків. Цинічний своєю реальною мертвотою і примарним жит-

тям; погляд обгнилого людського черепа у своїм найневибагливішим, популярним примітиві. Погляд разом спокійний і в'їдливий: погляд філософа і викривленої звірячою злобою машкари.

Наглий страх перед смертю підняв Фуцікові волосся на голові сторчма. Безсило цокаючи зубами, пролебедів:

— Жити! Жити хочу!

Баговиння сягало йому до бороди, і близько вуха чув лопання бульок повітря і болотного газу. Від важкого, багнистого духу думки його помішалися. Фуцікові хотілося то плакати, то сміятись. Не чув уже зовсім тягару тіла. Робилося йому щораз душніше, відкрив рота, і густа, липка речовина полилась йому до середини. Востаннє позбудився в ньому інстинкт самозбереження: виплюнув. Та відхаркувана, пливка багнюка верталася, заливала горлянку, ніс, доставалась до дишиці, забивала дух. Фуцік очманів. Тоді багнюка міцно приліпилась до нього. Цупкими сисальцями неблаганно потягла і покрила його з головою. . .

V

Кирило стямився. Куди він так жене? Затримався.

Буревісною хмарою насунули рефлексії. Він убив людину. Даремно виправдовував себе, шептав сам до себе, бажаючи заглушити голос сумління. Він повторяв собі вголос, що «розтоптав отруйливого хробака», що «це не була людина». Збуджена совість не давала заспокоїти себе тими поясненнями. Щось тягло його вернутись на те місце і рятувати потопаючого. Це був той перший відрух. Вже обернувся, щоб завернути, коли це друга думка пронизала його мізок: «Донесе і пімститься. Не подарує!». Він наблизився зовсім недалеко до того місця, де вкинув Фуціка. Та наближувався з наміром відступити. Врешті рішення переважило його відрух, і він завернув.

З похиленою головою ішов та йшов, дивуючись, як видовжується йому в нескінченість дорога до села. Врешті пристанув. Розглянувся.

Усяка ясність згасла, і він, лише довго приглядаючись, зорієнтувався в околиці. Голова його ще нижче запалася, і в змаганні з самим собою цупко затиснулися п'ястуки. Він був знову недалеко того місця, де вкинув у драговину Фуціка.

Чутливим вухом вслухувався в темряву, і раптом чітко й виразно готгнув близько нього розпучливий крик «Рятуйте!». У Кирила полізли мурашки поза спиною, аж дух йому забило. Було в тому крикові щось таке жахливе, що спаралізувало йому можливість поворухнитись. У крикові тремтіли нотки свідомості, що звільна гасне, і Кирило під сильним враженням того несамотитого крику, стояв, мов непритомний. Чекав другого вигуку, тремтячи

кожним волокном нервів, наближих до крайніх меж витривалости. Та крик удруге не повторився і він не в силі був звільнитись з того дивного стану одубіння.

Проте його слух не менш чутливо, як передішше, працював. Він чув: і зітхання, і стогін, і мурчання, і врешті прикрий плач ридма потопаючого так виразно, ніби це все діялося не більше десяти кроків від того місця, де він стояв. Чув навіть приємне белькотання, шепоти, безладні слова, які вилилися з уст. Врешті все замовкло, відраговини не долинуло до нього ані звук.

Тоді дивні чари звільнили його із своєї несамовитої влади. Зітхнув, з плечей скотився йому важкий тягар. Коліна вигиналися під ним, чув у них охлялість після нервового виснаження.

Темрява поволі рідшала, стала прозора. Далекі на сході, понад чорною смужкою далеким лісу, показався блідий рубець. Ставав щораз яскравіший, заглянювався полум'ям. Баранчики, розсіяні по темній блакиті, були криваво пурпурові, наче б хто понашивав латок на блакитний шовк. Ось вигулькнуло червоне, величезне сонце. Заирнуло Кирилові в очі. Осліплений, затулив їх долонею. «Він убив людину! раптом весь той дивний чар польського ранку зник. Якесь необорна сила штовхнула його подивитись на те місце, де вкинув драговину Фуціка. Ішов, мов сновиди, майже не дивлячись собі під ноги. Врешті дійшов. Це було те саме місце. Потолочена трава, кілька висмикнутих з чорною багнюкою коренів очерету і величка продушина. Це було все.

Сходило сонце і червониле небо; весь схід зайнявся полум'ям. Піднімався ранішній туман. Кирило розглянувся зачервонілими очима по доквітлі. Перед обличчям сонця ставив собі питання: «Хто завинив у смерті Фуціка? На чию голову впаде це вбивство? Хто змусив його стати вбивцею? Де ті, що зробили з Фуціка і йому подібних тварину, що їм треба було вбити, мов скажену собаку?». Кирило підняв кулак і прозвонив ним комусь далекому, що завинив у його душевній муці. «Прийдіть і заберіть мене!» — гукав він. Та нізвідки не долетало до нього, хоч би і який марний, звук людського голосу.

Тоді повернувся плечима від сонця і пустився скляний зір перед себе в даль. Перед ним далеко, на піщаному півострівці будився табір мандрівників.

Там розпалили вогнище. Дивлючись, стелився по рівнині. Постаті, мов лялечки, сновити по таборі. До його вух долинув гомін труби: сурмили снідані. Різкий, металічний звук збудив його з глибокої задуми. Очухав, мов після важкої виснажливої хвороби.

— Чи можуть «вони» тепер нам порадити? Чи є виправдання?

— Немає виправдання! — підказувало йому зневір'я. Чорний морок оповив його, огорнула млява апатія, психічне безвладдя. Завеликий тягар узяв зразу на себе, непідготований.

— Чому він не вмер замість Фуціка? — Думка загорілася в його втомленому мозку і згасла.

— Ні, перед обличчям сонця в нього немає сили наложити на себе руку! Хай краще згинуть вони, виховники Фуціків!

Кирило механічно перехрестився і, не оглядаючись позад себе, з похнюпленою головою, наче тікаючи від настирливої думки, поспішаючи, пішов стежкою, що вела до села.

* * *

Не стямився, як пройшов грузькі заплавини; далі вже розпочиналась твердь сухої землі. Голова випростовувалась, а крок його ставав певний, зір твердий і рішучий. . .

Липень 1934

ЗАМІСТЬ КВІТІВ НА МОГИЛУ

З глибоким смутком ми прийняли вістку, що несподівано помер бл. п. Ярослав Деремєнда. Він був нам знаний як ініціатор та основоположник СУМ в Англії, довголітній і невтомний виховник молоді, звичайний член та член Ради СУБ, активний член ОУН, дописувач до патріотичної преси на виховні та ідеологічні теми, прикладний муж і батько.

З Його смертю він залишив прогалину в житті нашої діаспори, яку тяжко буде знову заповнити.

З далекої Австралії, від колишніх друзів з Англії та від членів ОУВФ в Аделаїді, Пд. Австралія, наші найщиріші вислови співчуття горем прибитій дружині та родині, проводам: ОУН, КУ СУМ, Дирекції СУБ, ОбВУ.

Нехай земля буде Йому легкою!

Вічна Йому пам'ять!

Замість квітів на могилу жертвуємо 100 доларів на Фонд Оборони України ім. Ярослава Стецька. Жертводавці: Т. О. Андрушко, М. І. Добриденко, Д. Решітник, І. Сливка, П. Курпіта, Л. Бойчук, М. Місько, В. Чемний і Відділ ЛВУ в Аделаїді.

Друзі та члени ОУВФ в Аделаїді,
Пд. Австралія

Ярослав НАЗИРЕВИЧ

СПОГАД ПРО МАТІР ПОВСТАНЦЯ ШАМРАЯ

ТИ НАВЧИЛА НАС ЖИТИ
І ВКАЗАЛА МЕТУ,
УКРАЇНУ ЛЮБИТИ,
МОВ ЗОРЮ ЗОЛОТУ!

(з пісні про матір)

Народня мудрість навчає, що материнська любов має таку силу, що «з дна моря витягає», а материнська молитва — «залізо і грати ламає». Українські матері — це героїні. Вони в тюрмах, в задусі, без повітря і світла, вони під дротами і під мурами в'язниць, щоб довідатися про сина чи дочку та їм передати хоч кусочок хліба і чисту білизну. Мати чекає на сина чи дочку, чекає на вістку, всі її думки нерозлучні від її дітей.

В місяці травні весь культурний світ вшановує пам'ять Матерей. Вшановуємо їх і ми, українці, і мені пригадалась одна із непересічних матерей, про яку хочу розказати. По довгих роках відтворюю у своїй пам'яті цю постать жінки, непересічної лицарки, поруч якої зростає і я в рідному селі Вербиця, яке колись, спокійно притулившись до берегів Солокії на Угнівщині, жило своїм життям. Пригадую собі рівнож цю знамениту постать з понімецької хати в селі Глебівско, недалеко від Орнети, куди її насильно виселили, як виселили всіх її односельчан; як насильно виселили всіх українців з Лемківщини і Холмщини, всіх, хто говорив тією мовою, якою говорила вона. Сьогодні це вже 40 років від того ганебного злочину, що його доконала Польща за посередництвом своєї армії на наказ Москви.

Як усіх, так і цю матір-героїню військові сатрапи взяли і вивезли на чужі землі та кинули її на поталу долі. Вони так з нею поступили, як поступає нікчемний моряк, коли байдуже викидає поза борт корабля якусь рештку, що призначені на страту.

Жила страдальниця з похилою головою, витираючи із своїх очей сльози. Нехай цей спомин пригадає усім, хто її знав, і тим, що знають таких матерей, нехай допоможе нам зрозуміти усе те, що наш народ пережив перед сорока роками, а особливо, що пережили матері, сини яких були повстанцями.

Відвідував я її надзвичайно рідко, лише тоді, коли зі своїм покійним батьком переїжджав поруч її хати до свого вуйка Палюшка, який був насильно виселений до села Острий Камінь. Ми час-

то зупинялися, щоб коні відпочали, а при тій нагоді я надзвичайно любив слухати розмову, яка для мене була таємнича і надзвичайно цікава.

Часто бувають в житті такі моменти, коли людина, слухаючи іншу людину, деколи паде на дусі. Ні слаба, ні здорова, але приходить якась втома, про яку годі й розказати. І в цьому місці мені пригадується вірш Івана Долинського. Ось його слова:

Чого серце стогне,
Чого воно плаче?
Бо немає чого треба,
І ніде не бачить.

Ця простенька поезія якось по-моєму характеризує висказувані думки нашої співбесідниці. «Стара вже я, Іване, навіть і плакати немає сили. Щож, була колись охота до життя, а тут доля завдала нам так багато болісних змін. Так багато молодих людей відійшло у вічність, відійшов і мій єдиний улюблений Славко, час буде і мені до нього. Та й нащо так жити? Нікому я не потрібна. . . Так думаю ночами. Думаю про життя і про смерть, і через оце вікно», — повернулася до мене, — «бачу Славка і вдивляюся на цей клаптик неба, всіяного зорями. А люблю, дуже люблю, коли серед них місяць сяє так, як сявав у нас вдома. Він світив моєму Славкові, коли вертав до мене. Дивлюся і думаю: вони такі далекі, а разом із цим такі близькі. Вони як душі тих, що так недавно світили і згасли. Це сяйво зірок нагадує мені ці недоспані ночі, серед яких я вичікувала того, кого так ревно любила, а він вже до мене не прийде». В цю мить її очі залились ревними сльозами «Але ці зорі тремтять і гріють своїм сяйвом мое життя. Коли вони бліднуть і гаснуть, коли настає день, а особливо, коли повстає вітер — не люблю. Діти — це велика опора в житті, а особливо розумні і здорові. Такі діти, що роблять добрі діла, мають милосердя і несуть допомогу тим, які їм потребують — це велике щастя».

Я слухав таких розмов надзвичайно уважно, нічого не питаючи, а коли ця матір плакала, я жалісно проковтував слину і водив очима за кожним її рухом. А заслухавшись в глибину розмов, все це виглядало для мене як понуре нічне страхіття, як страшний привид, від якого люди мліють. Коли ця матір згадувала про сина, вона страшенно тремтіла і жалісно ридала якось цілим тілом, але слів не вимовляла. Час для неї зупинився десь там, далеко, а тепер вона відчувала лише животіння, яке своїм змістом не давало їй сенсу жити.

Розказуючи, застановляється і щось обмірковує. «Чи може щось так бути, чи це справді, а чи це лише мені здається? Не один раз, втомлена думками, задрімну і прокидаюся, чую той самий стукіт, що перед роками мене кликав, той же голос — Мамо!. . . Я встаю на прості ноги, хочу йти, щоб відчинити і крикнути: 'Сину мій!'. І схаменуся, що це неможливе».

«Повірте, я вже не можу! Я збожеволою з тими своїми думками. Мене вороги зневажили, назвали матір'ю політичного злочинця. Я їм відповіла, що знаю багатьох злочинців і розумію сенс цього слова; розумію, яка за цим словом криється тяжка кара. Але мій син віддав своє життя за Україну, яку до загину так чесно любив. І з такою силою, як він любив Україну, люблю я Його. Своїми ділами ще за життя він доказав, що був і залишиться у своїх твердинях чести. Мертві сорому не чують. Він не дався морально заломати навіть в найтяжчих моментах підпільної безнадійності». Милосердний Господи, подумав я. Шамрай, людина великої амбіції, твердиня чести і незрівняного таланту, яким притаманна працьовитість і відання ідеалам української визвольної революції. Своєю великою любов'ю до України він перемагав ганебну байдужість. Він часто говорив, що тільки сміття немає свого коріння і стає погнєм для чогось іншого, і що іржа роз'їдає тільки зле законсервоване залізо. Своім голосом поривав, бо вірив в те, про що говорив, і без решти віддавався ідеї, якій цілою своєю душею служив.

Шамрай був аскетом свого власного життя і патріотизму. Він був чесний з усіма й з собою. Боротьбі за вільність своєї нації віддавав себе без решти та обмежень. Здається, що він як командир зглибив патріотичні почування деяких повстанців до найглибших надрів, бо якраз вони вплинули на мене, щоб якомога написати цей спогад. Вони про нього розказують, що Шамрай боровся з найбільшою посвятою. Для нього найважливішим суддею було його криштално чисте сумління, голосові якого він завжди прислухувався, вслухувався в нього, як вслухувався він у голоси простих стрільців.

Таким був він сам, і такими були його батьки. Наскільки я знав цю родину і передумую про неї сьогодні, моя пам'ять реєструє, якщо йдеться про матір Шамрая, немов дві різні жінки в цьому самому тілі. Колись це задбана, вродлива жінка, повна життя і на тодішні умовини надзвичайно охайно одягнута. Її муж працював гаєвим, а згодом лісничим в поблизьклму лісі. Одинокий син Славко жив в достатку, здобув належну освіту і для батьків був гордістю, надією і найбільшим капіталом їхнього життя. Незадовго перед виселенням нагло помер батько Іван, якого тутешні люди прозивали «Сахарком». Смерть голови дому мала помітний вплив на дальше життя родини Стхів.

Пригадую, як була одягнута тоді матір Шамрая: чорна хустка до заду зав'язана на голові, чорна довга спідниця, характеристичне бліде-блідесеньке обличчя, що забуло усмішку. Дальші пережиття наклали на її вродливе лице безліч ліній, а на чолі немов дві глибокі впоперек борозни. Вдивляючись у її заглиблені розумні очі, відчувалося, як палахкотить в неї вогник журби. Барва її голосу напричуд мила, але зміст розмови завжди відчувальний з

помітним жалем за втраченим, туга за тим, що було і як сон пройшло, і вже для неї не поверне. Але її поведінка завжди лагідна. Вона не заздрить, вона ніколи не чваниться, не надимається, не поривається до гніву, — була терпеливою, виrozumілою і вибачливою.

Слухати її і вдивлятися в неї — це немов у розкриту добру книжку, яка своїм змістом захоплює і розказує про сумне, але якесь втягаюче і цікаве людське життя.

Небагато серед нашого народу таких, які своєю посвятою несуть допомогу таким осамотненим. Але там їх було чимало. Були такі, що в неділю підвезли до одинокої на тім годі терені церкви православної в Орнеті, де найщиріше вона віддавалась молитвам. Вертаючи домів, вона обов'язково заходила на цвинтар, щоб поклонитися другові її сина, який під час перестрілки з ворогами закрив свої голубі очі назавжди на цій чужій нам землі. Часто можна було її зустріти біля тієї догляданої і обсаженої квітами могили. Вона цю могилу плекала як щось найдорожче. Особливо, вона любила бути тут на самоті, роздумувати, задивлятися десь в незнане. Вона часто сиділа і не знати про що там собі думала.

О, її думки — це немов те павутиння, страшного кошмару, спогад про хвилини страшного ляку й грози. Здавалось не раз, що такого напору думок і залізо не видержало б, а тут видержувала жінка, попросту — матір.

Вона, мабуть, безнастанно пригадувала собі цей страшний день в її житті, цей до отуманення момент. А може пригадувала собі картини його дитинства, як співала йому колисанки, як носила на своїх руках, як кормила його грудьми, як починав робити перші крочки. А, може, як приймав перше Св. Причастя? А може тоді, коли його з батьком проводили вперше у школі? А може насолоджувалася і втішалася його заскочуючими високими шкільними оцінками? А може снила так, як колись перед віками добирала у своїй уяві йому пару? Може перенеслася у своїй уяві в ті часи і була разом з ним. А може її думки перепліталися у приємні і грізні для неї часи. Може пригадувала собі в своїй душі цей неповторний, понурий 1947 рік, коли орди польського війська плюндрували наші доми і вбивали не тільки запідозрених у співпраці з УПА, але дітей і старців? Може пригадувала собі ці жорстокі обличчя, повні ненависти й злоби, які так безкарно знущалися над її односельчанами? Може її тривожили думки про цих хлопців, яких матері не знають їхньої долі, а вона бачила їх остаточно охоплених ентузіазмом у боротьбі з переважаючими силами ворога, випосаженою найвищою тогочасною військовою технікою. Наші ж героїчно боролись, здобуваючи собі не лише кріс, але й амуніцію, але були здані тільки і виключно на власні сили. Напевно тривожило її це неустанно. За що ж загинули ці найкращі сини України? Чи їхні жертви принесуть належну славу нашому народові, а головне, чи вони з'єднають його в одну міцну родину? Чи

плач по цвинтар'ях наших матерей вкаже перевертням і всякої масти кар'єристам де корінь відвічного зла в нашому народі?

Вона знала, що минулому немає вороття, але годі забути матері ці болючі згадки і жалі невимовні, куди б думок не повертати, а все вони ведуть до її Славка, який був душею цієї молоді, палкий організатор і промовець. Він був цим плетивом, цим зв'язком, що єдне і згромаджує, і що збуджує віру і безмежну любов до України.

Вона неодноразово чула як його кликали «Друже командир». Вона знала, що він був надрайоновим пропагандистом, що писав пісні і був відповідальним за підпільну пресу, що він опрацьовував звернення і листівки, та організував віча для стрільців повстанських загонів і для цивільної людности, розкриваючи в усім тім сенс нашої боротьби і місце кожної людини в цій боротьбі. Знала, що його найвищими пориваннями була ідея визволення України, що палав справжньою і чистою любов'ю до всіх угруповань і всіх верств українського народу, але ненавидів байдужість, кар'єризм і зраду. Всі свої сили і знання вкладав у те, щоб міцніла національна єдність — не групова і не клясова, а *українська*, намагався щоб утвердити її та утвердити наше місце в житті серед цивілізованих народів.

Їй часто приходив на думку, як мара і кошмар храпливий, заплячений голос польського офіцера: «Ви називається Стех Юлія?». «Так». «Просимо до цієї машини, щоб усталити тожсамість тяжко пораненого упівського командира».

Мотор машини завив і вибоїстими дорогами подався в напрямі села Корні. В авті сиділа напів жива Мати в асисті добре підпитих алькоголем польських офіцерів. Над їхніми головами кружляли час від часу зовсім низенько два як би собою забавлялися літаки. Часто один із офіцерів користувався радіостачією, говорячи для неї не зовсім зрозумілою мовою. Ідучи, вона роздумувала, куди її везуть, хто зради її, який сексот?

Машина гвалтовно задержалася. Ось, і серед п'ятьох убитих мати впала цілим своїм тілом на смертельно пораненого сина. «Дитино моя», — загомоніла. . . Син недав жодних ознак надій на життя і в цей момент з її грудей як би десь вилетіла душа. Збентежена, вривала клаптики своєї сорочки і спиняла теплу текучу власну кров, що випливала з отвору в потилиці, прошитою кулею. Часто приходило їй на думку, як гаряче, не дивлячись на юрбу катів, в останне обцілювала лице свого сина. Син в гарячці видавав дивовижні наказові звуки. Лише деякі окремі слова можна було зрозуміти. З'явився військовий лікар, глянув на раненого, і безнадійно кивнув головою. Офіцер в ранзі полковника, просив, щоб лікар привернув раненому пам'ять і мову бодай на одну годину. З ним вмирають всі таємниці діяльності УПА на цьому терені.

«Це твій син, Ярослав Стех». «Так!». Вдихнула глибоко повітря, і не знати звідкілля набралось в неї сили і відваги, і ось так їм в очі приблизно заявила: «Я мала його одного, так, як святість», — сказала вона, — «він ось догаряє, святістю своєю давно вже поклявся вірно служити до загину своїй Україні, виповнив він цей заповіт, віддаючи її свою молодість, розум, щастя і життя. Це для мене дійсність, яка забирає і позбавляє не лише людяности, вона варварська. Нема смерть замкнула його чіткі думки. Ви може також діти своїх матерей і мабуть відчуєте, як тяжко на моєму серці, яка я бідна і нещасна. Назавжди нещасна, назавжди самотня у днях своєї старости, ніхто до мене так не усміхнеться, як це він щастям радості блистів».

«Досить!» — хтось крикнув із гурту. Вона відчула, що оточена кодлом спянілих гадюк-ворогів, які із злобою і ненавистю дивляться так на мертві тіла, як і на неї, живу.

Вона так само любила Україну, як її син і готова на все, забуваючи на хвилинку цю велику втрату, яку понесла, не бачачи того закамінлого і злобного натовпу, і не відчуваючи колючок, що їх кидали в її серце. Серце виповнюється якоюсь національною добротою, ніжністю і ще живими в серці ілюзіями про сина. Вона прощає його, коли вкладають його на машину, якимось твердне у своєму нутрі. В думках її зроджується заслужений сином п'єдесталь і перед його останками з своєї душі і серця уявно стелить в найкращих кольорах вишитий килим. Її змісли знаходяться поза реальною дійсністю.

«Засипляй, мій любий Славочку, засипляй, візьми мене з собою, твоя духовість стала моєю власністю і способом думання багатьох. Твоя правда, за яку вмираєш, є доказом непоборимости. Я чую твій могутній голос і його відгомін не згасне. Як мені прикро, що не дждався цієї волі, за яку ти віддано боровся. Твоя свідомість не приймає цієї наруги ворога. Знаю, що ти був неспроможний їм скоритися, так, як і зрадити наш рід був неспроможний».

Покотилися іскрянні сльози по материнським обличчі. Вона перехрестилася. «Синочку», — а потім вимовляла змішані слова молитви і материнського заповіту: «Милосердний Боже, прийми мого сина до свого царства, допоможи Мати Божа і всі Святі, щоб мій син був останньою жертвою у цій нашій боротьбі. Нехай більш ніхто не гине. Нехай всі ті, які борються за волю свого народу, дочекають цієї дожиданої волі. Боже, допоможи перемогти, затримай ці муки. Боже, де ж Твоя правда!» — і впала стомлена, і мрячно відходила її пам'ять. . .

Огляди, рецензії

Святослав КАРАВАНСЬКИЙ

ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ СПРАВЖНІЙ
ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ СОЛДАФОНСЬКИЙ*(За радіо «Свобода» із деякими скороченнями)*

Історія СРСР знає періоди, коли зовсім протилежні підходи до розв'язання національного питання було теоретично обґрунтовано з позицій інтернаціоналізму.

Один раз, посилаючись на інтернаціоналізм, держава у 20-х роках заохочувала розвиток національних культур у національних республіках. Старше покоління пам'ятає українізацію, білорусизацію, грузинізацію, татаризацію, молдавізацію, що мали місце у відповідних республіках СРСР. За часів українізації в Україні відкривано українські школи, українські університети й вищі навчальні заклади. Водночас на Україні існували російські, німецькі, польські, єврейські, молдавські, грецькі та інші школи. Таку культурно-освітню політику обґрунтовувано з позицій інтернаціоналізму.

Другий раз, починаючи з третини 30-их років, розвиток національних культур та мов в СРСР було спинено, поступово скорочувано видання літератури й преси національними мовами, скорочувано кількість національних шкіл у національних республіках; їхнє число нарешті доведено до сміховинно мізерної цифри. Усякі прояви національної свідомости стали розглядатися як націоналізм, зрада батьківщини, ворожа діяльність. Захисників та діячів національних культур було фізично винищено, репресовано, позбавлено праці й засобів до існування. Цей процес, усупереч із проголошеною демократизацією та перебудовою, триває й сьогодні. Національні культури дискриміновано, національні мови піддано глузуванню й гонінню. І все це освячено іменем інтернаціоналізму.

Отут і постає питання: який же з цих двох інтернаціоналізмів справжній, а який є ерзац, підробка, фальшивка?

Советські політичні словники так визначають поняття «інтернаціоналізм»: «Інтернаціоналізм це світогляд, що визнає рівність та рівноправність усіх народів, незалежно від їх національного, расового походження. . .».

З рівноправности народів, яку захищає інтернаціоналізм, впливає рівність прав представників різних національностей в усіх сферах політичного, культурного та освітнього життя. Саме таку рівноправність передбачали заходи советської влади у 20-их роках, коли національні куль-

тури діставали всебічну підтримку, йшов розвиток національної освіти й шкільництва; в Україні заохочувано українізацію, в Білорусії — білорусизацію, в Мордовії — мордовізацію тощо. Пригнічені до революції народи в СРСР було звільнено від примари асиміляції та втрати своєї національної самобутності. Народожерство російської імперії, яке обертало «іногородців» на росіян, і яке було однією з причин революції, було припинено. Народи, яким було закрито шлях до національного розвитку, дихнули вільніше. Українці в Україні дістали право вчитися рідною мовою, читати газети й літературу рідною мовою, слухати радіо рідною мовою, нарешті навіть молитися рідною мовою. Хоч російська культура метрополії в наслідок історичних обставин була багатшою й розвиненішою від культур решти народів у СРСР, українська, білоруська, грузинська та інші культури стали успішно розвиватися. Тепер і вірмени, і казахи, і українці могли черпати духовні скарби з криниці світової та російської культур. Цінуючи це багатство, діячі України, Грузії, Вірменії, Азербайджану перекладали твори світових письменників на українську, грузинську, вірменську, азербайджанську та інші мови народів СРСР. Завдяки цим заходам, світова культура, в тому числі й російська ставали надбанням усіх народів в СРСР, стимулюючи розвиток культури цих народів. Для того, щоб світова й російська література зазвучала для казаха і для якута так, як вони звучать для росіянина, треба було перекладати ці твори і раз, і два, і три, давши змогу перекладачам з кожним перекладом виявляти можливості своєї культури й разом розвивати свою культуру на зразках світової літератури.

Носії ідей інтернаціоналізму бачили у цій місії запоруку розвитку культур неросійських народів.

І носії ідей інтернаціоналізму серед народів у СРСР вітали розвиток національних культур та сприяли їм розвиватися й досягати вершин світової культури. Культури й літератури змагалися б між собою за вищі досягнення у сфері духу. І в цьому змаганні культур інтернаціоналісти бачили зміцнення кожної з культур-змагунів. Змагаючись із мистецтвом молодих національних культур, російська культура та література й собі розвивалася б і міцніла.

Але зовсім інакше сприйняли розвиток національних культур ідеологічні солдафони. «Як? — скрикнули вони, — Чечени читають Толстого по-чеченськи? Казахи співають 'Інтернаціонал' по-казаськи? Українці ставлять трагедії Шекспіра по-українськи? Білоруси моляться по-білоруськи? Це ж замах на інтернаціоналізм! Припинити! Хай і чечен, і казах, і українець, і білорус співають 'Інтернаціонал' по-російськи, читають Толстого, ставлять Шекспіра й моляться по-російськи! Цього вимагає пролетарський інтернаціоналізм! А для тих, хто не згоден, ми маємо Гулаг!».

Отак постав і набрав сили солдафонський інтернаціоналізм. І чеченів, і бурятів, і казахів, і осетинів примушено співати «Інтернаціонал» і читати Толстого по-російськи. І перестав «Інтернаціонал» і Толстой бути рідним «Інтернаціоналізмом» та рідним Толстим і для бурятя, і для казаха, і для грузина, і для осетина, а став і Толстой і «Інтернаціонал» офіційним, нецікавим та чужим. І вся російська культура стала чужою, нецікавою, накинutoю. В руках солдафонів передова російська література стала зна-

рядям пригноблення й утиску, вртативши свою привабливість для неросіян.

Так було завдано тяжкого удару дружбі народів, що мала цементувати советське суспільство.

Тих же, хто обстоював справжній інтернаціоналізм, хто пробував наставити на розум ідеологічних солдафонів, опинився в тюрмі, в неволі, без праці й засобів до життя, а багато хто заплатив і головою.

Люди стали похмурі, мовчазні, пригнічені. Єдина розрада — горілка. І замість читати Толстого й Шекспіра, людські душі стали заливатися горілкою, самогоном, палітурою. А якась частина знайшла дорогу і до наркотиків. Зростала злочинність, слабла мораль, гинула людська думка. Дехто став домагатись еміграції. Євреї воліли жити будь-де, аби не в країні, де панує солдафонський інтернаціоналізм. І якби мали право, тисячі людей інших національностей залюбки покинули б ССРСР. Хіба ж втеча советських громадян за кордон не є ознака краху політики солдафонського інтернаціоналізму?

Усіх наведених явищ не було в 20-их роках, коли керівництво країни дотримувалось інтернаціоналізму, що визнавав рівність усіх народів та всіх культур. Цей інтернаціоналізм і був справжнім інтернаціоналізмом.

Що ж до другого — солдафонського — інтернаціоналізму, то цей інтернаціоналізм є підробка під інтернаціоналізм, бо він заперечує права народів на свою національну культуру. Фактично, солдафонський інтернаціоналізм є ширмою, яка прикриває ніщо інше як великодержавний шовінізм.

Українська приказка говорить: «Не все те золото, що світиться». Те саме можна сказати й про інтернаціоналістів: «Не всі ті інтернаціоналісти, хто зве себе інтернаціоналістами».

ДО РЕДАКЦІЇ «РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ»

Шановний редакторе!

Останнім часом на сторінках радянської преси пролунали голоси на захист української мови та за дотримання засад справжнього інтернаціоналізму.

Автор цих рядків ще 1965 року виступив на захист української мови від дискримінації. У авторових статтях, заявах і клопотаннях ішлося про дискримінацію випусників українських шкіл при вступі до вищих навчальних закладів республіки в наслідок надання переваг при вступі випусникам російськомовних шкіл. У цих документах не було жодного натяку на якусь антирадянську пропаганду — говорилося про потребу створення однакових умов при вступі до вищих шкіл випусникам українських та російських шкіл, тобто говорилося про забезпечення справжньої, а не солдафонської дружби народів.

На жаль, за свій виступ на захист дружби народів автор зазнав репресій і після тривалого ув'язнення змушений був емігрувати.

Зараз в ССРСР не вгаєє дискусія навколо національного питання. Цікаво, що захищаючи два протилежні поглядів на розв'язання національного питання в ССРСР, прихильники цих поглядів покликаються на інтернаціоналізм. Отже, люди по-різному розуміють поняття інтернаціоналізму, по-різному тлумачать це поняття. Тобто в свідомості людей існують два різних розуміння інтернаціоналізму.

Який же з цих двох інтернаціоналізмів справжній інтернаціоналізм, і який фальшивий?

Я гадаю, що читачам «Радянської України» буде цікаво довідатись про це з моєї статті «Про інтернаціоналізм справжній та інтернаціоналізм солдафонський», яку я пересилаю Вам з цим листом.

Святослав Караванський
P.O. Box 131
Denton, MD 21629, USA.

Володимир ЖИЛА

ПЛІДНА ТРАДИЦІЯ МИНУЛОГО

Сергій Крашенніков, Київ Шевченкових часів. Наукове Товариство ім. Шевченка, Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1984.

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Дивним дивом сяють святі храми,
Ніби з Богом самим розмовляють.

Т. Шевченко

Книга «*Київ Шевченкових часів*» принесла нам багату поживу для спостережень і роздумів. І тому читаємо й розглядаємо її фотографії з почуттям неабиякого інтересу. Книга усією своєю емоційно-образною системою захоплює нас. Вся її сила в двоєдиному об'єднанні краси, величчя й значення Києва з полум'яною творчістю і скорбним життям Шевченка. Адже Київ, як пише в своєму вступному слові Леонід Рудницький — це місце народження України, колиска її культури й цивілізації, а Шевченко — її духовий батько. Ці два елементи органічно злилися тут та відкрили потенціально можливості для роздумів, захопивши найсокровенніше в нашій душі.

Відомо, що кожна людина освоює прочитаний твір по своєму й то не тільки через розум, але й через почуття. І тільки при їх органічному

злитті можливе його активне сприйняття й використання культурних і мистецьких вартостей.

Тут спинимось коротко на кількох питаннях рецензованого видання, які, на нашу думку, є добрими показниками вартости книжки, бо виявляють правильність її ідей і потрібність проблематики. Вони також сприятимуть силі її емоційного впливу на читача.

Автор-упорядник книги Сергій Крашенніков, зоолог по професії, дав нам не лише описовий матеріал, але також образи пам'яток Києва, сфотографовані відомим київським фотографом Францом Мезером. Фотографії цих пам'яток, зроблені в 70-их роках XIX століття в більшості існували в незміненому стані й до часів Шевченка. І тому їхній опис і об'єднання з перебуванням і діяльністю Шевченка в Києві роблять видання унікальним і наскрізь хвилюючим. Це якраз один із секретів, що повинні привести читача до активної співучасті у творчому роздумі про Київ і Шевченка.

Шевченко, як нам відомо, жив у Києві два роки (в різні місяці таких років: 1829, 1843, 1845-1846, 1847 і 1859). Київ він дуже любив і Київ мав на нього величезний вплив. «Усе життя, — як пише Павло Зайцев, — 'ле-ляв' він свою уяву 'образами золотоголового, садами сповитого й тополями увінчаного Києва'». Тут зустрів він гурт надхнених людей, які, як і він сам, цікавилися минулим України, плекали ідею її самостійності. Шевченко приєднався до них та запалив у їхніх серцях ще більшу любов до України, або, як пише Павло Зайцев, «вогонь Прометея приніс тоді надхнений поет не одному Костомарову». Крім того, краєвиди Києва і його архітектурні скарби давали поетові дорогоцінний матеріал для маларських творів.

Побут Шевченка в Києві автор ілюструє уривками з твору Павла Зайцева *Життя Тараса Шевченка* (видання НТШ, Нью-Йорк, 1955) і робить це зручно, економно, а найосновніше з користю для свого видання. Таким чином, у нас складається добра й переконлива картина зв'язку поета з Києвом, а в нашій душі зароджуються тривкі симпатії до нього як до мужньої, вольової, але скромної людини, що мала глибоке почуття обов'язку й честі та ради добра справи була готова на самопожертву. Це повинно взяти читача за живе та в силу своєї специфіки привести його до болісних глибоких роздумів про долю великого поета України.

Мезерові фотографії — це немов досконалі сонети. Вони складні за своєю формою, але рівночасно й багаті за змістом, бо відзеркалюють не лише красу старовинних церков і будівель, а наголошують широту історичної проблематики й вказують на глибоко образну систему культурних цінностей. Вони дорогі ще тим, що більшість цих пам'яток нині вже не існує. Вони впали жертвою більшовицької політики знищення української культури. Їх знесено з лиця землі, щоб затерти наші історичні сліди та позбавити нас великої і плідної традиції минулого. І тут якраз вистає значення цих фотографій: «Показати те, чого не можна виразити словом», а «можна лише відчути».

Київ Шевченкових часів складається з сімох розділів: вступ, історія фотографій міста Києва, Київ з лівого берега (сонет Миколи Зерова «Вітай заміряний золотоголавий»), Шевченко в Києві, перебування Шевченка

в Києві (з матеріалів Павла Зайцева *Життя Тараса Шевченка*), літопис подій та фактів, що стосуються теми «Київ Шевченкових часів», пояснення до Мезерових фотографій Києва (тут включено 31 фотографію пам'яток і дано вичерпні пояснення до кожної). У книзі поміщено також і біографічні дані про Франца Мезера. А в епілог ввійшли й деякі зруйновані церкви Києва як церква Святого Різдва на Подолі. В цій церкві в травні 1861 р., перед похованням в Каневі, спочивали тлінні останки Т. Шевченка. Туди прийшли «тисячі людей, щоб віддати останню шану великому Кобзареві». Поміщено тут і фотографію будинка ч. 8а на Хрещатицькому завулку, колишне «Козине болото», де 1846 р. жив і працював Тарас Шевченко.

У книзі появився також цікавий лист Оноре де Бальзака, який немає нічого спільного з виданням, хіба те, що в ньому великий французький письменник дуже приємно й прихильно пише про красу Києва («... якщо матиму якусь журбу, Київ з його банями, Київ з його горами, вкритими садами і його скарбами, Київ усміхатиметься мені і розвіатиме повсякденну тугу»).

Великою цінністю видання є його вибрана бібліографія (чотири сторінки), що охоплює праці, видані про Київ протягом років до 1982 р. включно. Книгу надруковано на доброму папері й видано дуже дбайливо.

У цій праці автор виявив і деякі нові матеріали, проте в цілому не дав узагальнюючих висновків. *Київ Шевченкових часів* — це, без сумніву, цінне видання, адресоване, насамперед, широкому колу читачів. Хочеться побажати, щоб подібна праця з'явилась і про інші міста України, які мали вплив на Шевченка та знайшли широкий відгомін в його багатющій творчості.

Ст. РОДІОН

НОВЕ ЧИСЛО ПЛЕКАННЯ РІДНОЇ МОВИ

«Слово на Сторожі», ч. 23, орган Товариства Плекання Рідної Мови, голов. редактор Яр. Рудницький, Оттава-Вінніпег, Монт-реаль, 1986, 32 ст., 23 см.

Яр. Рудницький поза щоденною науковою і політичною діяльністю ще знаходить час збирати, редагувати й видавати цей конечно-потрібний журнал плекання рідної мови.

Це число відкривається рисунком князя Ігоря для відзначення 800-ліття перлини староукраїнської літератури «Слово о полку Ігореві» і передруком кілька строф Слова... переспіву Ярослава Рудницького:

«Ой, чи не добре було б нам, браття,
Та старими словами
Та трудними складами,
Славу згадати,

Пісню про Ігоря-князя похід заспівати;
На сьогоднішній склад,
А не на Боянів лад
Минулу добу величати».

Далі читаємо наступні статті: «Наукове» завершення русифікації» — О. Зеленецького, «Київські радіокурси української мови» — (У.С.), «З приводу русифікації» — Н. Світличної, «Цифри, що говорять» (Статистика про зменшення накладів українських видань в Україні), «Глум над українською мовою» — Вілана, «Психіка комірника» («Праця») (про проблеми мововжитку української мови в Канаді, Мова — моя батьківщина. (Приклад як жидівський автор Ісаак Сінгер тримається своєї мови), «Читачу підступ! Провокація» — Б. Подолянка, (про розкаяного Ів. Дзюбу й його «розкаяну» книжку — «Вітчизна у нас одна»), «Уряд УНР — Юнеско й справи русифікації України», Нове видання німецьким видавництвом Отто Гаррасовіца «Українсько-Німецького словника» З. Кузелі і Яр. Рудницького, Проф. Яр. Рудницький і д-р Дж. Мейс про лінгвіцид і голодомор у СРСР, «За збереження української мови» — Петра Саварина й Атанаса Фіголя, ДЦ і СКВУ, На Конгресі (про мовознавство), «Героїчна мова» — Славутича, «Про деякі лексичні помилки» — Петра Одарченка, «Мовний наступ Москви», «Відбулася назвознавча кронференція в Монтреалі», «Проф. Ярослав Рудницький доповідав у Мюнхені» (про «Походження і давність назви Києва», «Про чистоту української літературної мови Ю. М. Терлецького», «Що таке слово 'русизм'» — П. Одарченка, «Словник синонімів Багмета» — Дм. Чуба, «До питання потреби наукового правопису» — Юл. Мовчана, «Переглядаю журнал (УККА) 'Рідна Школа'». З життя «Товариства Плекання Рідної Мови». І кічається це число повідомленням про створення «Наукового Фонду ЯБР»:

«Рішенням Президії Товариства Плекання Рідної Мови (ТПРМ) з дня 6.12.1984, потвердженням 17.4.1985 і ратифікованим загальними зборами ТПРМ 18.7.1985 перетворено теперішній Фонд Українського Етимологічного Словника Яр. Рудницького при ТПРМ (1962-1984) на 'Науковий Фонд Ярослава Богдана Рудницького' при ТПРМ, офіційно J. V. Rudnyuskij Research Fund at ULA/ALU з окремим призначенням згідно з записом із 17.4.1985 за підписами 'тростів' о. Степана Руша, Ольги Войценко й Мирона Мамрика з одної та Яр. Рудницького з другої сторони».

Як бачимо зі змісту, в цьому числі «Слова на Сторожі» є багато цікавих і цінних матеріалів до всебічного досліджування різних проблем української мови, яку московсько-советський окупант придушує і намагається знищити, або принайменше звести її до рівня ужитку українських підсоветських паріїв.

ШОСТА ШЕКСПІРІВСЬКА СЕСІЯ

До 30-річчя свого існування, Українське Шекспірівське Товариство влаштувало шосту шекспірівську сесію, що відбулася 29 травня ц.р. в межах річної зустрічі Канадського Товариства Славистів на кампусі Мекместерського університету в Гамільтоні. Були прочитані наукові доповіді: «Комічне та комічні структури в пізніх трагедіях Шекспіра» д-ра Ірини Макарик, професора Оттавського університету, та «Шекспір і Шевченко» д-ра Петра Одарченка з Вашингтону (другу доповідь неprisутнього доповідача зreferував голова сесії д-р Яр Славутич, теперішній голова УШТ). Після дискусії на теми доповідей, магістер Орест Павлів прочитав два Шекспірові сонети в перекладі Святослава Гординського, а Я. Славутич — два сонети в перекладі Олега Зуевського та уривок із поеми «Прилюбний мандрівник» у своєму перекладі. На закінчення сесії присутні шекспірівці, яких було 22 особи, набували щойно отриманий із друкарні літературно-науковий збірник «Українська Шекспіріяна на Заході», складений із досліджень, перекладів українською мовою та бібліографії української шекспіріяни поза Україною. Після голова УШТ повідомив, що Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук надала поетові Олегові Зуевському звання Лавреата на 1987 р., відзначаючи його мистецькі переклади Шекспірових творів, як також його власну творчість.

При цій нагоді управа УШТ просить українських шекспірівців, розсіяних по всьому світі, надсилати нові дослідження до плянованого другого збірника, що має вийти у світ правдоподібно наступного року. Матеріали слати на адресу:

Slavuta Publishers
72 Westbrook Drive
Edmonton, T6J 2E1 Canada

Ж.С.Ч.

ВІДБУЛАСЯ ПРАВОПИСНА СЕСІЯ

Під час річної зустрічі Товариства канадських славистів 31-го травня ц.р. в Мекместерському університеті в Гамільтоні, відбулася друга правописна сесія, організована д-ром Я. Славутичем, якого в 1986 р. група мовознавців обрала головним редактором нового «Правописного словника», що його тепер підготовляє до друку НТШ у співпраці з іншими науковими установами у вільному світі. На сесії були заслухані такі наукові доповіді: «Правопис чужих назов у сучасній українській мові» — д-ра Богдана Чопика, професора університету Юти, «Літера Л в українському правописі» — д-ра Миколи Павлюка, професора Торонтського універси-

тету, та «Запропоновані зміни у 'Правописному словнику' Г. Голоскевича» — д-ра Яра Славутича, професора-емерита Альбертського університету. Обговорив доповіді д-р Володимир Жила, професор-емерит Тексаського університету та представник ДЦ УНР в екзилі. Голоувала на сесії д-р Іраїда Тарнавецька, професор Манітобського університету. Відбулася тривала дискусія.

При цій нагоді варто пригадати, що перша правописна сесія відбулася ще 1978р. в УНІГУ в Гарварді, але тодішній голова створеної Правописної комісії не проявив помітної діяльності. Минулого року справу зрушено з мертвої точки, передусім завдяки проф. Марії Овчаренко та проф. М. Семчишинові. Є підстави сподіватися, що до 1000-річчя офіційного запровадження християнства в Україні буде закінчена праця над новим «Правописним словником».

ВИЙШОВ ЗБІРНИК «УКРАЇНЬСЬКА ШЕКСПІРІАНА НА ЗАХОДІ»

(Едмонтон — Н.Н.) Заходами видавництва «Славута» вийшов у світ літературно-науковий збірник «Українська Шекспіріяна на Заході» — до 30-річчя Українського Шекспірівського Товариства. У цьому виданні вміщено дослідження на шекспірівські теми (зокрема про українські переклади поза Україною) науковців В. Жили, П. Одарченка, М. Палія, В. Ревуцького, Яра Славутича та Б. Чопика, а також переклади поем і сонетів Шекспіра — С. Гординського, О. Зуєвського, С. Караванського, І. Костецького, В. Онуфрієнка, Я. Славутича та О. Тарнавського. Додано поезії з шекспірівськими мотивами. Цей перший — ювілейний — випуск УШТ завершено «Бібліографією української Шекспіріяни на Заході, 1953-1987». Згаданий збірник можна замовляти, надсилаючи належність у сумі 10 дол. (з персилкою) на адресу:

Slavuta Publishers
72 Westbrook Drive
Edmonton, T6J 2E1 Canada

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» ЗА 1987 РІК

А. АКТУАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, НАЦІОНАЛЬНІ, КУЛЬТУРНІ РЕЛІГІЙНІ, МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ І ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

а) Документи, статті і коментарі на суспільно-політичні та релігійні теми

Бандера Степан: Акт 30 червня 1941 р. Кн. VI	643
Бедрій Анатоль, д-р: Ідеї великого провідника й командира. Кн. VII	821
Бедрій Анатоль, д-р: За Чорнобиль обвинувачуємо Росію! Кн. VIII-IX	927
Бедрій Анатоль, д-р: «Історія» по наказу російських імперіялістів. Кн. X	1220
Бедрій Анатоль, д-р: Сильветка коляборанта російських окупантів України. Кн. XII	1346
Бойко Юрій, проф. д-р: Фальсифікація Шевченка в УССР. Кн. III	259
Гайвас Ярослав: Сузір'я велетнів. Друковано: кн. I (стор. 5), кн. II (стор. 131), кн. III (стор. 275), кн. IV (стор. 402), кн. V (стор. 529), кн. VI (стор. 660), кн. VII (стор. 800), кн. VIII-IX (стор. 969), кн. X (стор. 1115).	
Грушевський Михайло: На порозі нової України. Кн. XII	1335
Женецький Степан: Про Гарвардський советсько-американський науковий симпозіум і участь українських науковців у ньому. Кн. XII	1351
Караванський С.: Про емоції та ще дещо. Кн. IV	419
Караванський С.: Щира бесіда. Кн. V	551
Караванський С.: Про інтернаціоналізм справжній та інтернаціоналізм соддафонський. Кн. XII	1424
Климишин, М. д-р: Роттердам і Житомир — діло тої самої руки. Кн. II	154
Клин, О.: В поклоні великому синові України. Кн. VIII-IX	899
Коваль З.: Чорнобиль (Політичні консеквенції). Друковано: кн. VIII-IX (стор. 934), кн. X (стор. 1123).	
Коваль Мирослав: Хрещення Київської Русі-України. Кн. I	30
Коваль О.: Слово на жальбній академії в пошану сл.п. Я. Стецька. Кн. VIII-IX	919
Кульчицький-Гут В.: Доктрина Регана. Друковано: кн. VI (стор. 686), кн. VII (стор. 812).	
Мазур В.: Людина великої візії (Я. Стецько). Кн. VIII-IX	913
Одеські, В., інж.: На прославу великого українця. Кн. VIII-IX	908
Осипенко А.: Вклад ОУН у справу творення і розбудови УПА. Кн. X	1065
Рахманний Роман: Насамперед революційно-визвольна організація. Кн. IV ...	387
Рахманний Роман: Наше місце в бою за душу свого народу. Кн. VII	789
Рахманний Роман: Ідейно історичні аспекти української державности за 70 років. Друковано: кн. X (стор. 1096), кн. XI (стор. 1215).	
Романишин Оксана: У 50-річчя великого процесу у Львові 1936 року. Кн. VI ...	670
Солдатов, П.С.: Слово представника АБН на відкритті пам'ятника сл.п. Я. Стецькові. Кн. VIII-IX	923
Стецько Ярослав: За творців нової дійсности. Кн. VII	771
Сулятич М.: Імперський обман. Кн. XI	1211
Федорак Б.: Слово представника УДП. Кн. VIII-IX	911
Фельдман Олександр: Ізраїльська преса про братів Шептицьких. Кн. I	22

Фостун С.М., д-р: У служінні Україні і українській нації. Кн. VII	779
Чировський М.: На слідах московського імперіялізму колись, у недавньому минулому, і сьогодні. Друковано: кн. VIII-IX (стор. 956), кн. X (стор. 1107).	
Шевчук Павло: Чому світ мовчить? Друковано: кн. II (стор. 146), кн. III (стор. 285), кн. IV (стор. 424), кн. V (542).	
Ящун Василь, д-р: Тарас Шевченко в світлі індивідуалізму і персоналізму. Кн. IV	413
— Лист до президента США у справі правосуддя. Кн. I	18
— Людина, яку нам Господь післав — Андрей Шептицький. Кн. I	27
— З Послань Ієрархії Українських Церков про Хрещення України. Кн. III ...	297
— Звернення Президії СУВФ у 70-ліття Української Національної Революції. Кн. V	524
— «Україна для українців» (Українська Пресова Служба з 1941 р.). Кн. VI ...	648
— Меморандум голови УКЦ з нагоди святкувань 1000-ліття Хрещення України. Кн. VII	828
— Інтерв'ю Блаженнішого Мирослава-Івана. Кн. VII	844
— Слово Високопреосв. Архієпископа Анатолія. Кн. VIII-IX	906
— Слово Апостольського Екзарха Владика Платона. Кн. VIII-IX	906
— З нарад Українського Державного Правління. Кн. VIII-IX	922
— Звернення Проводу ОУН (у 45-річчя постановня УПА і 40-річчя рейду Відділів УПА на Захід). Кн. X	1059
— Важливі відозви, заклики і вказівки Головного Командира і Головної Команди УПА. Кн. X	1073
— Архипастирське Послання Соборпу Єпископів УАПЦ з приводу 1000-ліття християнської України. Кн. XII	1315
— Проповідь Блаж. Патріярха Мирослава-Івана під час Молебня на відкриття Синоду Владик ПУКЦ (вересень, 1987 р.). Кн. XII	1320
— Привіт речника Проводу ОУН учасникам Світового З'їзду Вояків УПА (В. Мазур). Кн. XII	1333

Б. З ПОНЕВОЛЕНОЇ УКРАЇНИ

а) Документи та матеріали

Музичка Іван, о. д-р: Замучили Анатолія Марченка. Кн. III	324
Тесляр В.: Звільнення Ірини Ратушинської і Андрія Сахарова. Кн. III	327
— Вітер з України. Кн. IV	440
— В обороні свого сина (М. Гориня)	443
— Під маскою історичної правди	446
— Про уточнення деяких понять пенітенціарної системи в СССР	448
— Довголітній в'язень Данило Шумук на волі. Кн. VIII-IX	980
— В душі народу горять національні почування	981
— Польський письменник критикує виселення українців	982
— Переслідування безпереривно тривають	982
— Москва шукає діалогу з Ватиканом	984
— Москва буде в Чорнобилі кацети	985

б) Поезії

Красівський Зіновій:	
На смерть Дружини Оленки. Кн. I	48
Мельничук Тарас:	
Косар. Кн. III	330
Під парасолою намокло тиші. Кн. IV	433
Жайворонкове	434
Купальське	434
Первоцвіт	436
Ліс	436
Хустка	437
Череп Святослава	438
Дивно як засніжило	438
Зозуля. Кн. V	571
Селезень	572
Жайворонок	574
Р.В.:	
Лихо. Кн. I	49
Сверстюк Євген:	
Київ: Площа революції. Кн. IV	439

В. З МІЖНАРОДНОГО ФРОНТУ

Подільська С.: XIX Конференція ВАКЛ. Кн. I	36
— Конференція АБН в Канаді. Кн. II	170
— Україна і Конференція Європейської Безпеки і співпраці у Відні	172

Г. ІСТОРІЯ, НАУКА, КУЛЬТУРА

Андрієнко-Данчук Павлина: Національне питання в драматичній поемі «Бояриня» Лесі Українки (Закінчення). Кн. I	57
Баб'як П. д-р о.: Наукова творчість І. Франка базована на старожидівському письменстві та біблійних мотивах. Кн. II	199
Белрій Анатоль, д-р: Грані тисячолітньої християнської України. Кн. X	1148
Бжоза Лешек: Участь Козацтва у Хотинській війні 1621 р. Кн. VI	719
Вергун Іван: Св. Іван — апостол благовісти та любови. Кн. III	362
Евангеліє у світлі науки. Кн. VI	705
На маргінесі святкувань 1000-ліття християнської Руси-України. Кн. VII ..	850
Характеристика української та російської Церков французькими вченими. Кн. VIII-IX	1002
Гетьман І. Мазепа у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіях й історіографії. Кн. XII	1376
Дацько Іван, о. д-р: У підготовці до Тисячоліття Хрещення України. Кн. III ..	316
Донська-Гренджа Зірка: Поет очима дочки. Кн. V	612
Єржабкова Блянка, д-р: Освіта і німецька шкільна політика в Райхс-комісаріяті Україна (Закінчення). Кн. I	76
Жила Володимир: Прометейські образи і мотиви в творчості Л. Українки. Друковано: кн. IV (стор. 466), кн. V (стор. 604).	

Качуровський Ігор: Ser para Siempre. Кн. II	218
Християнізація Західніх слов'ян. Друковано: кн. IV (стор. 460), кн. V (стор. 554).	
Борис Крюков (1895-1967) та його релігійне мистецтво. Кн. X	1129
Кичак Ігор: На маргінесі 1000-ліття нашого християнства. Кн. X	1138
Крамар Євген: Досвітки епохальної події. Друковано: кн. IV (стор. 450), кн. V (стор. 561), кн. VI (стор. 693), кн. VII (стор. 832), кн. VIII-IX (стор. 986).	
Мацьків Т., д-р: У 300-ліття вибору І. Мазепи на гетьмана України (1687-1987). Кн. XI	1254
Музичка І., о. д-р: Напередодні Ювілею Хрещення Руси-України. Кн. XII	1324
Одарченко Петро: Шевченко і Кухаренко. Кн. XII	1358
Ортинський Іван, о. д-р: Найбільш осучаснена підготовка до великого Ювілею (1000-ліття християнства в Україні). Друковано: кн. II (стор. 163), кн. III (стор. 307).	
П.С.О.: Московське 1000-ліття та всеканадські екуменічні святкування Києва і України. Кн. X	1143
Семенюк Степан: Співець селянської душі (У 50-річчя смерті Василя Стефаніка). Кн. II	184
Сорокер Яків: Людвіг ван Бетговен та син останнього українського гетьмана. Кн. XII	1368
Стебельський Богдан: Хліборобські образи в метафорах Шевченка. Кн. XI	1233
Трембіцький В., д-р: Міжнародний статус держав сходу (1917-1923). Друковано: кн. III (стор. 352), кн. IV (стор. 478), кн. V (стор. 620), кн. VI (стор. 727), кн. VII (стор. 857).	
Шум Аріядна: Театральне дійство і його ядро: драматург-режисер-актор (До 100-річчя від народження Леся Курбаса). Кн. XI	1245
Юськів-Терен Теодор: Михайло Гайворонський — композитор і громадянин. Кн. I	90

Г. ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ПАНОРАМА

Богораз Лариса: Доля Наталії Костенко. Кн. VI	756
--	-----

Д. З ГАЛЕРІЇ ТВОРЧОСТИ НАШИХ ПИСЬМЕННИКІВ І ПОЕТІВ

а) Повісті, оповідання, новелі, спогади

Боковський Валентин: Остання зустріч. Друковано: кн. V (стор. 587), кн. VI (стор. 748), кн. VII (стор. 883).	
Бугай Стах: Степан Мазур живе в пам'яті народу. Кн. VIII-IX	1039
Вільде Оскар: Євангеліє від юродивого (Переклад). Кн. VIII-IX	1019
Дюк Петро: Перша старшинська і підстаршинська Юнацька Школа УПА. Друковано: кн. X (стор. 1152), кн. XI (стор. 1278), кн. XII (стор. 1400).	
Іршавець І.: Зошит каторжника. Друковано: кн. IV (стор. 493), кн. V (стор. 596), кн. VI (стор. 737), кн. VII (стор. 870), кн. VIII-IX (стор. 1027), кн. X (стор. 1161), кн. XI (стор. 1226), кн. XII (стор. 1385).	
Кархут Василь: Тугі дні. Кн. I	110
Брама ночі. Кн. X	1172
Син Івана. Кн. XI	1288

Пробудження. Кн. XII	1408
Музичка І., о. д-р: Марічка. Друковано: кн. II (стор. 342), кн. III (стор. 342), кн. IV (стор. 485), кн. V (стор. 576).	
Назиревич Ярослав: Спогад про матір повстанця Шамрая. Кн. XII	1418
Наумович Софія: Останні роки Львова. Друковано: кн. I (стор. 98), кн. II (стор. 225).	
Питляр Орест: Молодість Я. Гніздовського. Кн. VII	867
Фостун, С. М., д-р: Етюди. Кн. VIII-IX	1024

б) Поезії, поеми

Бослав Марко:	
14.X.1942 (Чупринці). Кн. X	1084
Ранок	1084
Пісня куреня «Дзвони»	1086
Марш «Чорного Лісу»	1087
Братам з-над Дніпра	1088
Молитва повстанця	1089
Буряківець Юрій:	
Карпати. Кн. II	183
Верес Микола:	
Борцям — Героям. Кн. X	1091
Гетьманець Петро:	
Хочу карою Гонти. Кн. X	1090
Грінченко Борис:	
Боротьба за рідний край. Кн. I	3
Ка-Мар:	
Роздуми. Кн. VIII-IX	1018
Качуровський Ігор:	
Пам'яті В. Симоненка. Кн. XI	1231
Епігони	1231
Кізко Петро:	
Шлях Каменяра. Кн. I	53
Не залишай	54
Як багато щастя	55
Відступникові	56
Клен Юрій:	
Сковорода. Кн. XI	1226
Предтеча	1226
Коссовська Алла:	
Полтавчанка. Кн. X	1093
Куліш Панталеймон:	
До кобзи. Кн. XI	1225
Легіт Андрій:	
Абстрактним хвалькам. Кн. II	181
Матримоніальна стріча	181
Сніг	182
Нерозгадана загадка буття	182
На крилах відшумілих вітряків	182
Відгремів буревій, відгремів	182

Не очікуй без крові і поту звитяг. Кн. VIII-IX	1016
Манило-Дніпряк Іван:	
Лесі Українці. Кн. II	176
Мурович Лариса:	
Храм Мадонни. Кн. II	178
Хоробрий жінці Славі Стецько	178
Диригент «Степан». Кн. III	339
Зустріч підпільників. Кн. VIII-IX	1013
Героїням УПА. Кн. X	1095
Орест Михайло:	
Повстання мертвих. Кн. V	515
Полтава Леонід:	
На борту «Принца». Кн. II	180
Початок Бабиного Яру. Кн. VIII-IX	1006
Свідзінський Володимир:	
Діл зникав у темряві вечірній. Кн. XI	1228
Розхилию колосся. . . іду.	1228
В руці ледь-ледь колишеться удильно	1229
Сад не сад — одне деревце	1229
Симоненко Василь:	
Брама. Кн. XI	1230
Упаду я зорею	1230
Славутич Я:	
Крутянці. Кн. II	175
Марченкo. Кн. III	338
Тарасюк Ніна:	
Степан Бандера — народній месник. Кн. I	50
Терлецька Оля:	
На вічну пам'ять Провідникові ОУН Я. Стецькові. Кн. II	177
Чернь Ганна:	
Парадокси. Кн. III	340
Перелесник	341
Баляда про пожежника і котеня. Кн. VIII-IX	1014
Щербак Микола:	
Генерал Чупринка. Кн. X	1085
Ящун Василь:	
Поляглому під Крутами. Кн. I	4

Е. ОГЛЯДИ І КРИТИКА

Бедрій А.: Великі браки англomовної Енциклопедії України. Кн. VII	889
Галамай Степан, д-р: Про два кити, що на них тримається імперія, про терор і псевдо-науку. Кн. XI	1291
Даревич Дарія: З нагоди виставки скульптур Г. Крука в Англії. Кн. VIII-IX ..	1047
Деременда Ярослав: «Український історичний журнал» обдурує читачів. Кн. I	120
Нищать «відновлюючи». Кн. III	376
Жила Володимир: Шляхи виховання української інтелігенції. Кн. II	246
Скористаймо з досвіду Великого Митрополита. Кн. VIII-IX	1042
За рідну мову українських дітей	1044

Ігор Качуровський перекладач Петрарки. Кн. XI	1296
Плідна традиція минулого. Кн. XII	1427
Зореслава: «Я спекався тебе, мой тривоже». Кн. II	238
Кухар Роман: Українці Канади. Кн. II	252
Наукова праця для суспільного вжитку. Кн. III	379
Чужинець про наших героївських в'язнів концтаборів ССРСР. Кн. IV	503
Поезії Яра Славутича в російському перекладі	504
Підсумки «Звіту з народодобивства» Роберта Конквеста	510
Політичний роман-візії. Кн. V	630
Повість про здобування держави	631
Нескорений гетьман України проти царя Петра I	633
За поширення національних обривів. Кн. X	1180
Музичний Богослужбовий твір на Великдень. Кн. XI	1295
Відкриття поезією загублених віків	1301
Малащук Роман, д-р: Сui voпо? Кн. X	1177
Питляр О.: З нових видань. Кн. VIII-IX	1049
Рен Євген: «З найкращими». Кн. II	253
Родіон С.: Нове число плекання рідної мови. Кн. XII	1429
Славутич Яр: Деякі особливості критики Валентина Боковського. Кн. V	627
Соколицин О., д-р: Десятиріччя смерті Євгена Ляховича. Кн. IV	505
Терен-Юськів Теодор: національно-державна мотивація творчості Станіслава Людкевича. Кн. V	635
Сулятич М.: Атаки проти ОУН у зв'язку з програмами Радіо «Свобода». Кн. I	117
Штогрин Д.: Альманах Станіславівської землі, том 2. Кн. IV	508
Ящун Василь, д-р: Володимир Жила. Кн. III	367
Села Збаражчини. Кн. VIII-IX	1051
— Мгр Слава Стецько в Чикаго. Кн. II	250
— Меморандум Ініціативної Групи Захисту Української Мови. Кн. VIII-IX	1053

С. РІЗНІ

Дацько Іван, о. д-р: Лист до редакції «В.Ш.». Кн. III	381
Б.М.І.: У справі постанови до Гельсінських Конференцій (уривок з довшого листа). Кн. III	382
— Редакційні побажання А. Леготові. Кн. VIII-IX	1016
Ж.С.Ч.: Відбулася правосписна сесія. Кн. XII	1431
Караванський Святослав: Літературно-мовна консультація. Кн. VIII-IX	1055
Лист до Редакції «Радянської України». Кн. XII	1426
— Приєднали нових передплатників: Кн. VI	768
— Бібліографія одержаних видань. Друковано: кн. I (стор. 125), кн. XI (стор. 1310).	
— Пожертви на пресфонд «Визвольного Шляху». Друковано: кн. VI (стор. 766), кн. X (стор. 1183)	
— Пожертви на Фонд Оборони України ім. Я. Стецька. Кн. XI	1304
— Збірник «Життя С. Бандери». Кн. VIII	372
— Літературно-науковий симпозиум НТШ в Канаді. Кн. III	372
— Шевченківська Наукова Конференція НТШ в Канаді і Фондація УВУ. Кн. V	637
— Слово Гол. Дир. Ю. Заблоцького на відкритті Річних Загальних Зборів	

УВС за 1986 р. Кн. V	638
— Студії на Українському Вільному Університеті. Кн. III	384
— Шоста шекспірівська сесія. Кн. XII	1431
— Вийшов збірник «Українська Шекспіріяна на Заході». Кн. XII	1432
— Зміст журналу «Визвольний Шлях» за 1987 рік. Кн. XII	1433

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

— Сл. п. отець Методій Ничка. Кн. I	124
— Сл. п. д-р Іван Новаківський. Кн. II	255
— Сл. п. Ярослав Деремєнда. Кн. X	1063
— Вислови співчуття Проводів Громадських Установ та визначних осіб з приводу смерті Я. Стецька. Друковано: кн. I (стор. 40), кн. II (стор. 158), кн. VII (стор. 784).	
Романишин Оксана: В пам'ять і на прославу жінки-героїні — жінки легенди, сл. п. К. Зарицької-Сороки. Кн. V	518
Стебельський Б.: В першу річницю смерті Я. Стецька. Кн. XI	1187
Климишин М.: Степан Ленкавський. Кн. XI	1193
Шифрін Авраам: Катерина Зарицька. Кн. XI	1208

ЗАКІНЧУЮЧИ 40-ИЙ РІК ВИДАВАННЯ НАШОГО ЖУРНАЛА «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ», ЙОГО РЕДАКЦІЯ ВИСЛОВЛЮЄ ЦИМ ШЛЯХОМ УСІМ ВЕЛЬМИШАНОВНИМ СПІВРОБІТНИКАМ НАЙЩИРІШУ ПОДЯКУ ЗА БЕЗКОРИСЛИВУ СПІВПРАЦЮ І ДУЖЕ ЦІННИЙ ВКЛАД У ЙОГО ЗМІСТ ПІД ЧАС 1987 РОКУ, ЩО В ЦЬОМУ ЗМІСЛІ ВИСЛОВЛЮЮТЬ ТАКОЖ ПЕРЕДПЛАТНИКИ ТА ЧИТАЧІ В СВОЇХ ЛИСТАХ ДО НАС З ПІДБОЛЬШЕВИЦЬКОГО СВІТУ І З КРАЇН ЗАХІДНЬОГО СВІТУ. ВІРИМО, ЩО ЦЯ СПІВПРАЦЯ З НАШИМ ЖУРНАЛОМ І ВАШ ОСОБИСТИЙ ВКЛАД В НАЦІОНАЛЬНУ-ДУХОВУ І ПОЛІТИЧНУ СКАРБНИЦЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА ЙОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ, РЕПРЕЗЕНТОВАНОГО НАШИМ ЖУРНАЛОМ, БУДЕ ПРОДОВЖУВАТИСЯ В 1988, ЮВІЛЕЙНОМУ (ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ), І В НАСТУПНИХ РОКАХ.

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРИЯ:

M. Petruszczak
Walzmanstr. B. A/Z 2.
Salzburg-Aigen.

КАНАДА:

The League for the Liberation
of Ukraine, 140 Bathurst St.,
Toronto, Ont., M5V 2R3.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
1425 Soler, 5039 — BS AIRES.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
8000 München 80,
Zeppelinstr. 67.

БЕЛЬГІЯ:

Mr. O. Kowal
72 Blvd. Charlemagne,
1040 BRUXELLES.

США:

Mr. H. Cebrij
136 - 2nd Ave.,
New York, N.Y., 10003,

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Blvd. St-Germain
75261 PARIS Cedex 06.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
6427 W. Forest Preserve Drive,
Harwood Heights, Ill. 60656.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ ВСІХ: КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ, СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВИДАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.
